

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

HATXEPSUT

EVIDÈNCIES ARQUEOLÒGIQUES

TREBALL FINAL DE GRAU D'ARQUEOLOGIA

2016/2017

ADRIANA RECASENS ESCARDÓ

NIUB: 16083966

Arqueologia Clàssica i Antiguitat Tardana

Dra. Gisela Ripoll

Agraïments

En primer lloc, vull agrair a la meva tutora del Treball de final de Grau, la Dra. Gisela Ripoll, per la seva orientació i ajuda que han estat fonamentals.

També m'agradaria mostrar la meva gratitud a la de la Dra. Molas per la seva orientació a l'hora d'escollir el tema del treball.

Igualment vull expressar el meu reconeixement i agraïment, especialment, a la col·laboració de la Dra. Maite Mascort, pel seu gran interès i consells que m'han estat de gran ajuda.

Cal esmentar la formació rebuda pels diferents professors de les classes d'especialització en egiptologia cursats a la Societat Catalana d'Egiptologia, dirigida per Josep Padró i Parcerissa, les quals m'han aportat el coneixement necessari per a la seva realització.

El meu agraïment també va dirigit al Dr. Padró i Parcerissa per haver-me donat l'oportunitat de participar en la missió arqueològica d'Oxirrinc (Egipte), la qual m'ha aportat molt de coneixement i experiència per la realització d'aquest treball.

Vull esmentar a totes aquelles persones que m'han recolzat, especialment a la família i sobretot al meu avi Joan Recasens Ferrer i a Roser Recasens Busquets pel seu constant suport en aquest important recorregut, com ha estat el grau d'arqueologia.

Com també al súper Naxiis naxiss per haver-se llegit tot el 'toston' del treball.

Per últim, dono les gràcies a la comissió que ha de jutjar aquest treball, als professors José Remesal, Dolors Molas i Jaume Noguera.

Imatge de portada: estàtua de Hatxepsut (*The Metropolitan Museum of Art, Nova York*).

Resum

Hatxepsut va ser una de les poques dones que va arribar a governar Egipte, però és l'única que va fer-ho amb el títol de reina faraó. Mitjançant aquest treball es veurà d'on s'ha extret la majoria de la informació que ha permès reconstruir la seva història, com també les diferents hipòtesis existents i les seves rectificacions al llarg del temps.

El treball se centra en dues de les seves etapes més importants de Hatxepsut: la regència i la corregència amb Tutmosis III. Abordem les relacions que va mantenir amb alguns dels personatges més destacables, com també una de les relacions comercials amb el país de Punt. La qüestió de la *damnatio memoriae* que va patir anys més tard i les diferents hipòtesis que han donat autoria a aquesta. Finalment examinem els diversos estudis per la identificació de la mòmia i els supòsits de les causes de la seva mort.

Paraules clau: Hatxepsut, Tutmosis III, Senemut, Neferure, Amon, Dinastia XVIII, regència, corregència, relleu, estàtua, inscripció.

Résumé

Hatchepsout a été l'une des rares femmes qui a gouverné l'Égypte, mais la seule qui l'a fait avec le titre de reine pharaon. Ce travail permet de voir d'où proviennent les informations historiques et les évidences archéologiques permettant la reconstruction historique de la reine, ainsi que les différentes hypothèses émises et les rectifications au cours du temps.

Le travail est centré sur les deux moments les plus importants de la vie d'Hatchepsout : la régence et la corégence avec Thoutmosis III. On aborde les rapports qu'elle a eus avec les personnages les plus remarquables de l'époque, ainsi que les relations commerciales avec Pount. La question de la damnatio memoriae qu'elle a soufferte après sa mort et les différentes hypothèses sur les coupables de celle-ci. Finalement on examine les problèmes concernant l'identification de la momie de la reine et les divers postulats énoncés pour cerner les causes de sa mort.

Mots-clés : Hatchepsout, Thoutmosis III, Sénémout, Néférourê, Amon, Dynastie XVIII, régence, corégence, relief, statue, inscription.

Sumari

1. Justificació	6
2. Objectius	7
3. Metodologia.....	8
4. INTRODUCCIÓ	11
5. CONTEXT HISTÒRIC	13
6. EVIDÈNCIES ARQUEOLÒGIQUES.....	17
6.1. REGÈNCIA	17
6.2. REINA FARAÓ D'EGIPTE I CORREGÈNCIA AMB TUTMOSIS III	22
6.3. RELACIONS	35
6.3.1. Tutmosis III	35
6.3.2. Senemut	41
6.3.3. Neferure	45
6.3.4. Relacions comercials amb Punt	47
6.3.5. Altres	56
6.4. MORT	58
6.4.1. <i>Damnatio memoriae</i>	58
6.4.2. Estudi de la mòmia de Hatxepsut i causes de la mort	61
7. CATÀLEG	69
Fitxa 1. Cap osíriac de Hatxepsut (<i>Museum og Egyptian Antiquities</i>)	70
Fitxa 2. Cap osíriac de Hatxepsut (<i>The Metropolitan Museum of Art</i>)	74
Fitxa 3. Cap de Hatxepsut (<i>The Cleveland Museum of Art</i>)	77
Fitxa 4. Cap de Hatxepsut (<i>Brooklyn Museum</i>)	79
Fitxa 5. Bust de Hatxepsut (<i>Museum of Fine Arts</i>)	81
Fitxa 6. Estàtua sedent de Hatxepsut (<i>The Metropolitan Museum of Art</i>)	83
Fitxa 7. Estàtua sedent de granit de Hatxepsut (<i>The Metropolitan Museum of Art</i>)	87
Fitxa 8. Estàtua de Hatxepsut amb el tocat <i>khat</i> (<i>The Metropolitan Museum</i>)	90
Fitxa 9. Hatxepsut agenollada (<i>The Metropolitan Museum of Art</i>)	94
Fitxa 10. Hatxepsut agenollada amb el <i>nemes</i> (<i>The Metropolitan Museum of Art</i>)	97

Fitxa 11. Estàtua de Hatxepsut de peu (<i>Metropolitan Museum of Art</i>)	101
Fitxa 12. Esfinx de Hatxepsut de granit (<i>Metropolitan Museum of Art</i>)	105
Fitxa 13. Esfinx <i>maned</i> (<i>Metropolitan Museum of Art</i>)	108
Fitxa 14. Estàtua de Senemut i la princesa Neferure (<i>The Metropolitan Museum of Art</i>)	112
Fitxa 15. Estàtua cub de Senemut i la princesa Neferure (<i>Ägyptische Museum Berlin</i>)	115
Fitxa 16. Estàtua cub de Senemut (<i>The British Museum</i>)	117
8. CONCLUSIONS	119
9. ANNEXES	123
10. BIBLIOGRAFIA	127

1. Justificació

L'elecció del tema ha estat, principalment, pel meu gran interès en la civilització egípcia.

M'interessa pel fet que unifiqui dos blocs molt interessants com són l'arqueologia de gènere i l'egiptologia, a més de ser un personatge atípic dins de la cultura egípcia.

Un altre dels motius de la realització d'aquest treball de final de Grau és perquè considero important que es vegi quina és la feina que hi ha darrere dels llibres d'història, és a dir, d'on s'ha extret la informació que ha ajudat a recrear el que sabem fins ara sobre la reina faraó Hatxepsut.

2. Objectius

Els objectius principals d'aquest treball són mostrar les evidències que han permès reconstruir la història de Hatxepsut, és a dir, quina és la feina de recerca i interpretació que han de fer els diferents investigadors, com egiptòlegs, arqueòlegs, historiadors, entre d'altres, per arribar a crear el que ens ha arribat avui en dia sobre aquest personatge.

Mitjançant les evidències arqueològiques s'intentarà:

- Demostrar que Hatxepsut va passar pel càrrec de regent abans d'arribar a proclamar-se reina faraó, i que per aconseguir-ho va fer un ampli "programa polític" que es veu reflectit en les seves obres.
- Explicar els diferents tipus de relacions que va mantenir amb els personatges més destacats, com Tutmosis III, per així demostrar que la teoria d'un mal vincle entre ells no és del tot certa; amb Senemut; i amb Neferure i la seva intenció per posar-la al tron d'Egipte.
- Comentar les diferents hipòtesis que hi ha sobre la possible localització del país de Punt.
- Demostrar l'autoria d'una de les construccions que va fer durant el seu regnat i com la va portar a terme.
- Confirmar que la *damnatio memoriae* que va patir no va ser una obra venjativa per part de Tutmosis III sinó del clergat d'Amon anys més tard, durant la revolució en contra dels reis del període d'Amarna.
- Explicar tota la metodologia emprada i els diferents estudis i anàlisis que hi ha hagut abans de poder identificar la mòmia de la reina faraó, com també les possibles causes de la seva mort.

3. Metodologia

Per realitzar aquest treball s'ha pogut comptar amb bibliografia catalana, castellana, francesa, anglesa i alemanya.

Per a la seva realització s'ha seleccionat, principalment, bibliografia de la biblioteca d'egiptologia de la Societat Catalana d'Egiptologia i de la biblioteca de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona. També s'han consultat diverses pàgines web per obtenir la majoria de les imatges.

Han estat de gran ajuda les classes d'especialització en egiptologia que s'han fet a la Societat Catalana d'Egiptologia entre els anys 2015-2017, ja que s'han tractat temes com l'art, religió, història, com també llengua, les quals m'han facilitat la realització d'aquest treball.

He pogut comptar amb l'ajuda de diversos especialistes, com el Dr. Alfredo Gil Sánchez, per tractar el tema de les possibles causes de la mort de Hatxepsut, i l'Andrès Ayén per les traduccions d'alguns cartutxos.

Per cercar les diferents evidències relacionades amb Hatxepsut he utilitzat una pàgina web anomenada *Hatshepsut Project*, en la qual hi ha un llistat de tots els museus i jaciments que contenen material relacionat amb ella.

En alguns casos m'he posat en contacte amb museus per demanar informació suplementària sobre la peça tractada.

Les abreviatures que apareixen en aquest treball són les establertes per l'Institut d'Estudis Catalans.

En referència a la transcripció catalana dels noms propis s'han seguit les recomanacions del Dr. Josep Padró i de la Dr. Concepció Piedrafita¹.

He optat, sempre que he pogut, per la transcripció de "Re" i no la de "Ra", ja que la primera és la que s'utilitza en la llengua copte, llengua que es creu que va seguir la tradició escrita egípcia. Per referir-me a Hatxepsut abans de coronar-se s'ha utilitzat el terme de "regent", en canvi, a partir de la seva coronació he trobat més adient el terme de "reina faraó" o "sobirana", ja que en algunes obres se l'anomena només com a "reina", fet que crec que podria provocar una certa confusió a causa de que el significat d'aquesta paraula

¹ Padró, Piedrafita, 1992, 4-11.

és consort del rei o regent, és a dir, que regnava esperant que el successor que havia d'agafar el poder complís la majoria d'edat. Tampoc he utilitzat els termes de “rei” o “faraó” en masculí perquè ella no va renunciar mai a la seva condició de dona i al esmentar-la d'aquesta manera podria donar una idea incorrecta, com la de l'encobriment de la seva identitat. En canvi, per mencionar als sobirans egipcis masculins sí que s'han emprat els termes “rei” o “faraó”, ja que els dos estan acceptats actualment pels especialistes.

Per la traducció dels cartutxos amb els noms reials s'ha consultat el llibre de Josep Padró i Parcerissa, *Gramàtica de l'egipci clàssic* i també el diccionari d'Ángel Sánchez Rodríguez, *Diccionario Jeroglíficos*, a més, tal com he comentat abans, he pogut contar amb l'ajuda de Andrés Ayén.

Pel que fa a els topònims antics he evitat referenciar-los en cursiva, en canvi sí que s'ha utilitzat pels títols reials i les peces de vestimenta tradicionals (*tocat nemes, khat, faldellí shendyt*, etc.) per així facilitar la seva identificació, de la mateixa manera que s'ha emprat per les llengües estrangeres (*The Metropolitan Museum of Art, The Cleveland Museum, Ägyptische Museum Berlin*, etc.).

El model utilitzat per citar la bibliografia final i a dins de text, ha estat l'establert per la revista PYRENAE.

El cos del treball són les evidències arqueològiques, les quals s'han dividit cronològicament, és a dir, per etapes de la seva vida: la regència, la corregència amb Tutmosis III i la seva mort. També es tractaran les diferents relacions personals amb els personatges més destacats, i comercials amb el país de Punt, una de les més importants que va tenir. Seguidament es parlarà d'una de les construccions que va fer com a reina faraó (els dos obeliscs de Karnak). Finalment, en el últim capítol es tractarà la *damnatio memoriae* que va patir anys després de la seva mort i els diversos estudis que s'han realitzat per identificar la seva mòmia i les hipòtesis que s'han plantejat sobre les possibles causes de la seva mort.

Per acabar s'ha fet un catàleg on es podrà ampliar la informació de la majoria de les estàtues que apareixen en el treball i en el qual s'han enumerat les fotos incloses en el text, primerament amb el numero de la fitxa en si mateixa, i s'hi afegeix una lletra, ex: Fitxa 1 → 1A; 1B, 1C; etc. Per fer-lo s'han utilitzat els catàlegs en línia dels diferents museus.

Moltes de les imatges que s'han integrat en el treball han estat modificades personalment, o s'ha agregat informació, fet que he assenyalat afegint el terme “modificat/da” en el peu de la figura en qüestió. Les imatges amb inscripcions jeroglífiques que acompanyen els fragments de texts traduïts s'han buscat i extret del llibre de Sethe, K., 1906, *Urkunden der 18. Dynastie, Historish-biographische Urkunden*, Leipzig, Berlin, i sinó és el cas, s'ha posat un peu de pàgina amb la referència i la pàgina d'aquest.

S'ha de tenir en compte que no s'han esmentat totes les evidències relacionades amb Hatxepsut, sinó que només aquelles que s'han considerat més importants i clares per la realització del treball.

4. Introducció²

L'Imperi Nou va ser una època estable, on les grans potències d'Orient estaven en contacte entre elles i en la qual es van restablir les relacions comercials que s'havien perdut en èpoques anteriors. També va ser el moment que es van expulsar els hiksés³ del tron d'Egipte per part d'Amosis (1552-1527 aC), fundador de la Dinastia XVIII (1552-1305 aC).

Aquesta estabilitat va provocar el desenvolupament de les construccions de nous monuments alhora que donava feina al poble.

La Dinastia XVIII és una de les més estudiades, amb moltes publicacions, tot i així és una de les que ha deixat més incògnites en l'egiptologia, com és el cas de la reina faraó Hatxepsut.

Per entendre la pujada al tron de Hatxepsut s'ha de tenir en compte l'estabilitat del país i la successió de tres varons bastards, els diferents Tutmosis I, II i III, els quals van obtenir el poder gràcies a l'absència d'un fill legítim que ocupés aquest lloc. També és important la presència de diverses figures femenines properes i anteriors a Hatxepsut, les reines Ahotep i Tetisheru, mare i àvia d'Amosis, que van exercir la regència a causa de la minoria d'edat d'aquest, deixant una bona empremta darrere d'elles, com també les reines Nitocris (Imperi Antic) i Eseniofris (Imperi Mitjà). Tot i així no van passar del càrrec de regent.

Tots aquests factors van augmentar el prestigi de la figura femenina de Hatxepsut, a més de ser l'única herència legítima que quedava (neta d'Amosis). L'estabilitat del poble egipci i el suport que va aconseguir del clergat d'Amon va ajudar a que ningú es poses en contra del seu regnat.

Per entendre com s'ha reconstruït la història de Hatxepsut s'ha fet un apartat de les evidències arqueològiques, el qual s'ha dividit cronològicament, és a dir, per etapes de la seva vida. Per començar es parlarà de l'època com a regent seguida de la de reina faraó, on es veuran els diferents materials que ens informen sobre aquestes. Un altre punt es dedicarà a les relacions que va tenir amb alguns dels personatges més destacats durant el seu regnat, com el seu corregent i fillastre Tutmosis III, la seva mà dreta i arquitecte Senemut i la seva filla Neferure, a més d'un dels tractes comercials més importants que

² Per la realització de la introducció s'ha utilitzat el llibre de Josep Padró, 2008, *Historia del Egipte Faraonico*, 229-259.

³ Hiksés: poblat d'origen asiàtic que va governar Egipte des de la Dinastia XIV fins la Dinastia XVII.

va mantenir amb el país de Punt, el qual va aportar un gran nombre de riqueses i productes exòtics i que surt ben representat en el seu temple funerari de Deir el-Bahari. També s'ha considerat important dedicar un breu apartat per parlar d'una de les grans construccions que va ordenar fer durant el seu regnat i que corrobora la seva identitat com a sobirana. Es destinarà un apartat per parlar de la *damnatio memoriae* que va patir anys després de la seva mort i les hipòtesis que hi ha hagut al llarg del temps sobre les possibles causes i finalment s'explicaran els diversos estudis que s'han fet per identificar la seva possible mòmia i les hipòtesis que s'han plantejat sobre les probables causes de la seva mort.

5. Context històric⁴

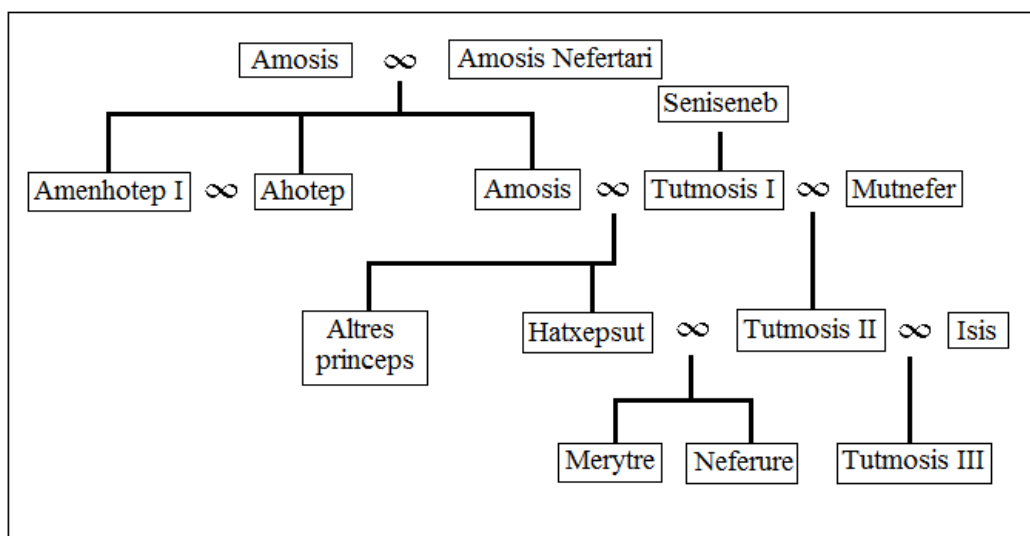

Fig. 1. Genealogia de la família reial dels inicis de la Dinastia XVIII. Arbre genealògic realitzat a partir de la informació extreta de, Padró, 2008: 229-259.

Amosis, fundador de la Dinastia XVIII (fig. 1) es va casar amb Amosis Nefertari, amb la qual va tenir tres fills, un nen anomenat Amenhotep I i dues nenes, Ahotep i Amosis. Amb la unió de Amenhotep I i Ahotep (*Meryt Amon*) és el moment en el qual la reina agafa el títol “d’Esposa del Déu”, títol que marcarà tota la seva descendència com una de les més pures (Padró, 2008: 233). Un dels fets més destacats del regnat d’Amenhotep I (1525-1504 aC) va ser el canvi de pràctica d’enterrament, ja que a partir d’aquest moment es van separar les tombes dels temples funeraris; aquestes seran excavades a la roca, a la banda esquerra del riu Nil, és a dir, a la Tebes oest (fig. 2), creant la Vall dels Reis (Desroches, 1967: 109).

El problema més freqüent de la Dinastia XVIII va ser el de la successió dinàstica, ja que la mort d’Amenhotep I es va produir sense deixar descendència legítima. Es creu que es va acordar que Amosis (*Ahmosis ta-Sherit*), la seva germana, es casés amb un personatge que es faria dir més tard Tutmosis I (*Aakheperkare Tutmosis I*, 1506-1494 aC). D’aquest personatge només sabem el nom de la seva mare, Seniseneb, que podria haver estat la segona esposa d’Amenhotep I, cosa que podria explicar la seva elecció com a successor. El nom d’entronització *Tutmosis* mostra una novetat, la integració del nom del déu Toth.

⁴ Per la realització del context històric s’ha utilitzat el llibre de el de Christiane Desroches-Noblecourt, 1967, *El arte egipcio*, Josep Padró, 2008, *Historia del Egipto Faraonico* i Nicolas Grimal, 2011, *Historia del Antiguo Egipto*.

Tutmosis I va escollir aquest nom per donar a entendre que tot i no ser hereu per dret de sang, si que ho era perquè el déu Toth el legitimava, per tant no és un rei hereditari però si legítim. Va continuar la monarquia imperialista a Núbia (més enllà de la tercera cascada) i se sap que també va arribar a Síria i a Àsia, ja que va erigir una estela a la frontera de l'Èufrates. Els egipcis no ocupaven permanentment aquestes regions asiàtiques sinó que només es limitaven a exigir un tribut. Quan mor Tutmosis I es repeteix el problema de l'herència legítima, ja que els dos fills majors havien mort prematurament, l'únic fill varó que quedava, Tutmosis II, era fruit d'una relació amb una concubina anomenada Mutnefer i l'últim fill legítim era una nena anomenada Hatxepsut. El problema es va resoldre casant a Hatxepsut amb el seu germanastre Tutmosis II (*Aakheperenre Tutmosis II*, 1494-1490 aC).

Durant el regnat de Tutmosis II la posició del clergat d'Amon s'anava reforçant, fenomen que es pot veure amb el fort creixement del temple de Karnak durant aquesta època. Per tercera vegada, amb la mort de Tutmosis II, es produeix un altra vegada el problema successori, ja que va tenir dues filles legítimes amb Hatxepsut, les princeses Neferure i Merytre, i un fill il·legítim d'una segona esposa anomenada Isis, aquest fill seria el futur Tutmosis III (*Menkheperre Tutmosis III*, 1490-1436 aC), de manera que quan va ser coronat rei era un nen petit. Per tant, per assegurar l'estabilitat del llinatge es va nomenar regent a Hatxepsut.

Durant els primers anys Hatxepsut va mantenir aquest càrrec de regent i de "Gran esposa reial", ja que era la vídua del difunt Tutmosis II, però en un moment concret, aprofitant la minoria d'edat de Tutmosis III, comença a fer una sèrie de canvis per augmentar el seu protagonisme polític i l'any 7 del seu regnat⁵ Hatxepsut abandona el títol de regent i es titula reina faraó d'Egipte, adoptant el protocol faraònic i fent inscriure els seus noms dins dels cartutxos reials (símbol exclusiu dels reis). El seu nom d'entronització va ser *Maatkare*, el qual trobem en moltes de les seves obres, siguin estàtues o relleus. Per pujar al poder es va recolzar amb el clergat d'Amon. Aquesta cooperació va ser per interès mutu, ja que el suport de la sobirana també els hi servia per augmentar el seu poder. En aquest moment ens trobem amb el que és l'inici del mite de "la Teogàmia" on es deixava

⁵ Les dates es feien a partir dels anys de govern dels sobirans, és a dir, quan començava un nou faraó es començava de 0, exemple: "Any 7 del regnat de Hatxepsut".

clar el seu origen diví i les reines quedaven consagrades com a dipositaries de la llavor divina.

De la mateixa manera que Amenhotep I, Hatxepsut es fa construir una tomba a la Vall dels Reis (KV 20) i un temple funerari a Deir el-Bahari (Tebes oest), el qual farà decorar amb relleus que avui en dia ens han aportat tanta de la informació que coneixem.

Va tenir diferents col·laboradors principals, entre ells Hapuseneb que era el gran sacerdot d'Amon i també visir (els sacerdots van aconseguir el poder civil). Aquest personatge va ser qui va desenvolupar per la seva reina el mite religiós de “la Teogàmia” (Padró, 2008: 234-238). L'altre personatge important va ser Senemut, segon sacerdot d'Amon, arquitecte i conseller de la reina faraó i educador de la seva filla Neferure, per aquesta raó se'l representa sovint amb la princesa a la falda. També és el que dóna peu a les teories d'una possible relació amorosa amb Hatxepsut (Padró, 2009: 238).

Neferure va ser la filla de Hatxepsut i Tutmosis II i germanastre de Tutmosis III. Es va especular una possible relació matrimonial amb Tutmosis III (Grimal, 2011: 224), però actualment és una hipòtesi bastant descartada. Neferure va morir prematurament, cop molt dur per Hatxepsut, no només a nivell dels seus plans sinó també a nivell emocional.

Hi ha hagut bastanta controvèrsia en les teories que tracten la relació entre Hatxepsut i Tutmosis III. Tradicionalment es va dir que era dolenta i que podria haver-hi la possibilitat que ella l'hagués empresonat, però aquesta teoria va quedar descartada gràcies a les noves evidències que demostraven el contrari. Se sap que Tutmosis III va dirigir un seguit de campanyes durant la seva corregència amb Hatxepsut. Aquestes campanyes haurien tingut lloc entre la 5a i 6a cascada, fent servir el famós país de Punt com a base. L'expedició de Punt va ser una de les més importants durant el regnat de Hatxepsut els seus fins van ser comercials, per les grans importacions de productes exòtics, i militars, ja que era una base i via d'accés al sud de l'Alta Núbia (Padró, 2008: 238).

Després de la seva mort, la figura de Hatxepsut va patir una *damnatio memoriae* de la qual van sorgir diferents teories que intentaven aclarir la seva autoria. En un primer moment es va acusar a Tutmosis III però més tard es va veure, gràcies a les diferents evidències, que va ser durant la revolució en contra dels reis del període d'Amarna que es va produir.

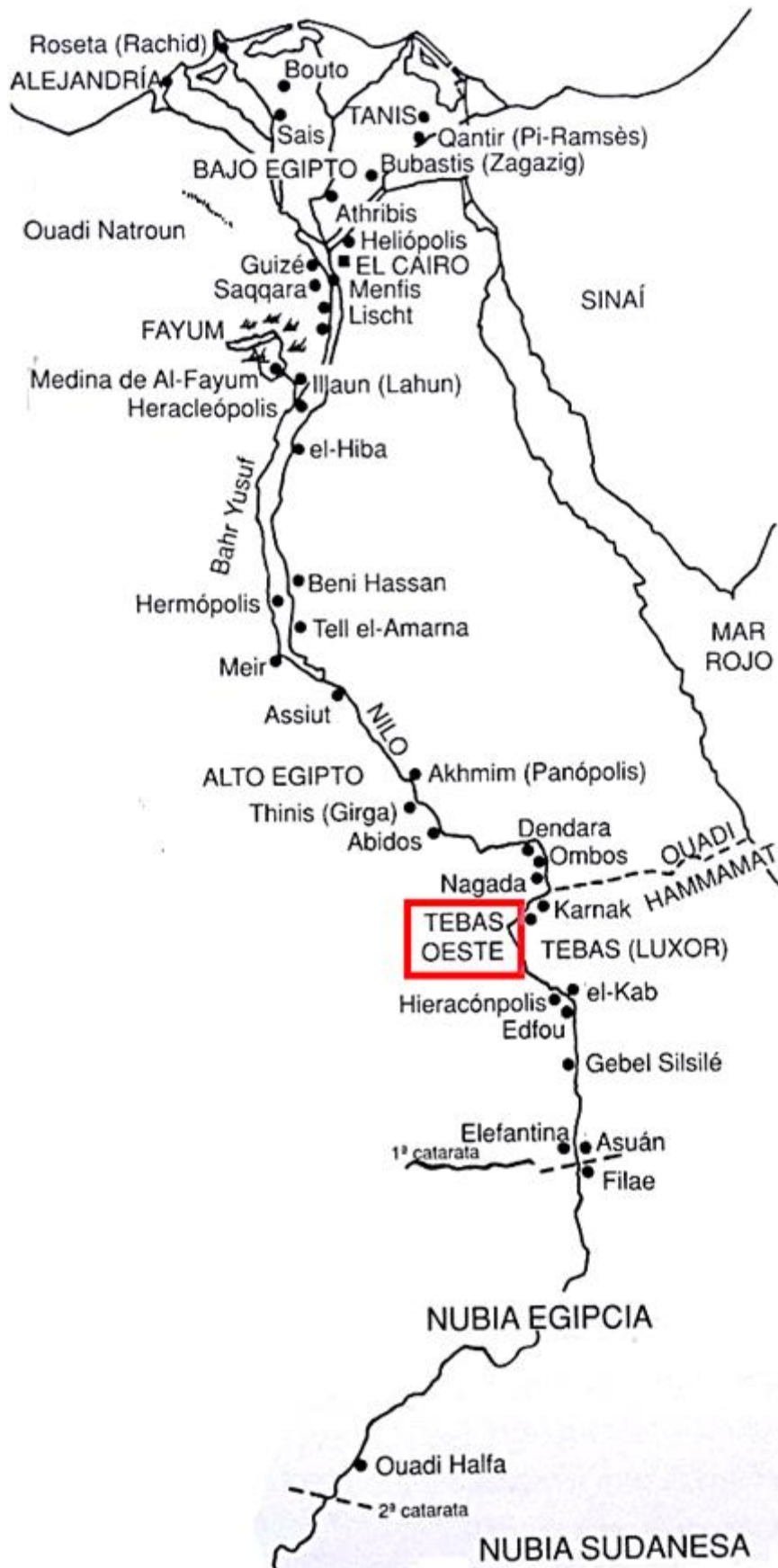

Fig. 2. Mapa d'Egipte i localització de Tebes. Mapa: Desroches, 2006: 20.

6. Evidències arqueològiques

6.1. Regència

Després de la mort de Tutmosis II, per assegurar l'estabilitat del llinatge es va nomenar a Hatxepsut regent, esperant que Tutmosis III complís la majoria d'edat. Tot i la seva posició, des d'un principi es poden veure trets que mostren que va fer un pas més comparat amb les altres regències que va haver-hi al llarg de la història d'Egipte (Padró, 2008: 235-237).

S'ha de tenir en compte que les diferents fonts que es recopilen per estudiar i poder obtenir informació d'un personatge reial en concret, no només s'han d'extreure d'aquelles difoses pel rei en qüestió sinó també de la gent que els envoltava, i d'aquesta manera tenir diferents punts de vista.

Un d'aquests exemples el tenim en les inscripcions d'una estela situada sota el pòrtic de la tomba 81 de la necròpolis tebana (TT 81), a Sheikh Abd el-Gurna, pertanyent a l'arquitecte Ineni⁶. Els textos ens parlen de la regència de Hatxepsut (fig. 3):

Su hijo ascendió en su lugar como rey de las Dos Tierras. Ha gobernado en el trono de aquel que lo engendró. Su hermana, la esposa real Hatshepsut actuaba como regente. Las Dos Tierras estaban bajo su gobierno, se le servía y Egipto estaba sumiso. La semilla benéfica del dios que salió fuera de él era la cuerda de proa del Alto Egipto, el poste de amarres de los habitantes del sur. Era la excelente cuerda de popa de Temehu, quien daba las órdenes, cuyos planes eran excelentes, la que alegra las dos orillas cuando habla (Urk. IV: 58-60, plantejat a l'obra de Armijo Navarro-Reberter *et al.*, 2006: 82-83).

Les inscripcions ens presenten una Hatxepsut que tenia el control i que aportava estabilitat a Egipte. Deixen clar que, en un primer moment, tot i que el seu fillastre Tutmosis III havia estat coronat rei d'Egipte, Hatxepsut es va fer càrrec de la regència a causa de la seva minoria d'edat i va dirigir el poder sobre l'Alt i Baix Egipte sense que ningú s'interposés o estigués en contra [...] *Hatshepsut actuaba como regente. Las Dos Tierras estaban bajo su gobierno [...]* (Grimal, 2011: 225).

⁶ Ineni, administrador dels graners d'Amon i arquitecte de diferents reis de la Dinastia XVIII, un d'ells Tutmosis III.

Reinado de Thutmose III y Hatshepsut

s3.f'hr.(w) m st.f m nswt t3wy hk3.n.f hr nswt nt wtt sw

Su hijo ascendió en su lugar como rey de las Dos Tierras. Ha gobernado en el trono de aquel que lo engendró⁴¹.

[17]

snt.f hmt-ntr H3t-spswt hr irt m hrw t3 t3wy hr shrw.s

Su hermana, la esposa real Hatshepsut actuaba como regente⁴². Las Dos Tierras estaban bajo su gobierno,

b3k.tw n.s Kmt m w3h-tp prt-nswt 3ht prt hnt.f

se le servía y Egipto estaba sumiso⁴³. La semilla benéfica del dios que salió fuera de él

h3tt nt Sm3w mnit rsyw phwyt pw mnht

era la cuerda de proa del Alto Egipto, el poste de amarras de los habitantes del sur. Era la excelente cuerda de popa

nt T3-mhw nbt wd-mdw mnht shrw.s hrnt idbwy

de Tamehu, quien daba⁴⁴ las órdenes, cuyos planes eran excelentes, la que alegra las dos orillas

hft mdw.s hs.n wi

cuando habla. Me favoreció

Fig. 3. Dibujos de las inscripciones de la Tumba TT 81. Inscripción: Armijo Navarro-Reberter et al., 2006: 82-83.

També s'han localitzat altres inscripcions en el temple de Karnak que tracten d'aquesta etapa, com per exemple una que relata l'elecció de Tutmosis III, per part del déu Amon, per ocupar el tron d'Egipte i la seva ascensió⁷:

Él (Amón) ordeno que yo subiera a su trono cuando yo estaba aún en mi nido... Cuando Mi Majestad era un niño real, mientras yo era un joven príncipe en su templo (de Amón), yo no había sido entronizado aún como profeta... la estatua del Dios buscava a Mi Majestad en todos los lugares. He aquí que me reconoció. Se detuvo... después me hizo colocar en pie al lado del Sitial de Ceremonia de mi Señor (Tutmosis II) que se maravilló de lo que sucedía... Fui consagrado con las coronas que estaban sobre su cabeza (de Re), su ureo fue fijado en mi frente [...] (Urk. IV: 155-175, segons Sethe, plantejat a l'obra de Josep Padró, 2008: 235-236).

La inscripció deixa clar que Tutmosis III va ser coronat rei quan encara era menor d'edat *Cuando Mi Majestad era un niño real [...]*.

S'han trobat algunes estàtues que semblen representar a Hatxepsut abans de coronar-se reina faraó d'Egipte, és a dir, sense els atributs faraònics al complet, mostrant així la seva condició com a dona pertanyent a la reialesa. N'és un bon exemple una peça del *Museum of Fine Arts* de Boston (fig. 4)⁸, on es veu una Hatxepsut en una edat jove, amb la perruca típica d'una dona egípcia de l'alta societat, i tal com s'ha dit, amb l'absència dels atributs faraònics, excepte l'*ureus*, que era un símbol reservat pels faraons, cosa que podria indicar les seves intencions, ja que ella es considerava com a única descendent legítima.

Fig. 4. Bust representant a la reina faraó Hatxepsut. Fragment d'una estàtua de peu. Foto: *Museum of Fine Arts, Boston, EE.UU.*

⁷ Es poden consultar les diferents inscripcions jeroglífiques del temple de Karnak a Urk. IV, 1906: 155-175.

⁸ Per ampliar informació consultar fitxa 5 del catàleg.

Tot i així, s'ha de tenir en compte que la majoria de les obres que es van fer i que s'han trobat pertanyen a la seva època com a sobirana d'Egipte i coregent de Tutmosis III. Segons G. Robins⁹ moltes de les estàtues que ja tenia d'èpoques anteriors a la seva pujada al tron i que presentaven trets femenins, en comparació a les que apareixen durant la seva època com a reina faraó, les va fer reemplaçar o modificar afegint els títols, com el seu nom d'entronització *Maatkare* o l'epítet "filla de Re" amb el nom de naixement *Hatxepsut Khenemetamon*", cosa que dificulta l'adjudicació d'una cronologia (Robins, 1993: 46).

Alguns bons exemples els trobem al *The Metropolitan Museum of Art* de Nova York, on es pot veure una Hatxepsut amb aspecte femení (fig. 5, 7, 9)¹⁰, que segons G. Robins seria un indicador de la pertinença a la seva etapa com a regent, però que també presenta atributs faraònics com el *nemes* ratllat, el tipus de vestimenta amb el torç nu i els títols reials "filla de Re, *Hatxepsut Khenemetmon*" (fig. 6) o el seu nom d'entronització *Maatkare* (fig. 8, 10).

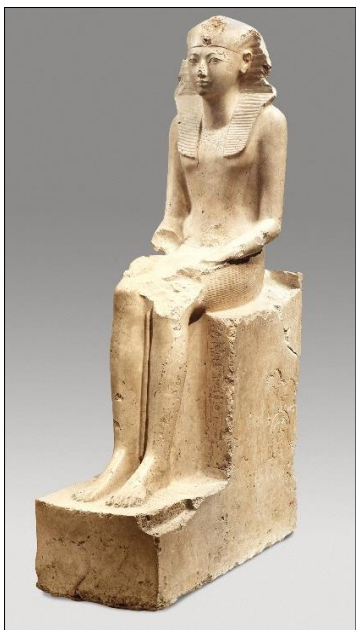

Fig. 5. Estàtua sedent representant a Hatxepsut. Foto: THE MET.

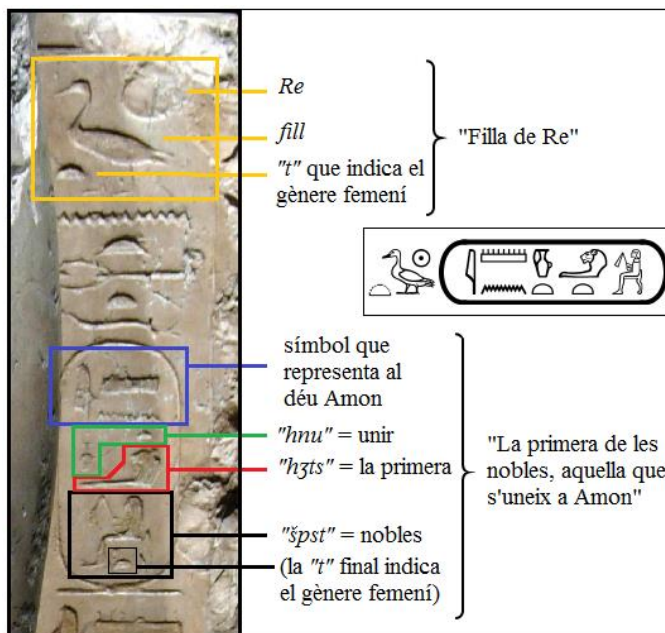

Fig. 6. Traducció d'un dels cartutxos reials, on es pot llegir "filla de Re, *Hatxepsut Khenemetamon*" (la primera de les dames nobles, aquella que s'uneix a Amon". Foto: THE MET. Cartutx: EcuRed (modificada).

⁹ Gay Robins, professora d'Art i Història a la universitat Emory (Atlanta) i especialitzada en l'Antic Egipte.

¹⁰ Per ampliar informació consultar fitxes 6,7 i 8 del catàleg.

Fig. 7. Estàtua de Hatxepsut sedent. Foto: THE MET.

Fig. 8. Cartutx amb el nom d'entronització *Maatkare*. Foto: THE MET. Cartutx: *EcuRed* (modificada).

Fig. 9. Estàtua de Hatxepsut sedent. Foto: THE MET.

Fig. 10. Cartutx amb el nom d'entronització *Maatkare*. Foto: THE MET. Cartutx: *EcuRed* (modificada).

6.2. Reina faraó d'Egipte i corregència amb Tutmosis III

En un determinat moment, Hatxepsut comença a fer una sèrie de canvis per augmentar el seu protagonisme polític, i l'any 7 del regnat de Tutmosis III, abandona el títol de regent i es titula reina faraó. És en aquest moment quan es comencen a veure les diferents evidències de la seva pujada al tron, ja que adopta el protocol faraònic i fa inscriure els seus cinc noms reials dins de cartutxos (fig. 11), símbol exclusiu dels reis. El seu nom d'entronització *Maatkare*, apareixerà en moltes de les seves obres, ja siguin estàtues, relleus o altres objectes, el qual permetrà identificar-la i datar-la (Padró, 2008: 236).

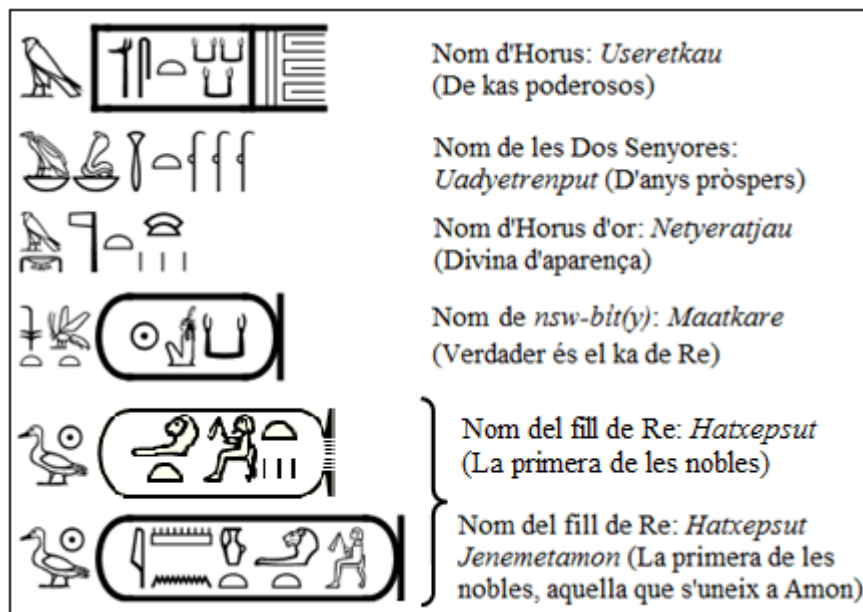

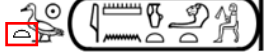

Fig. 11. Titulatura de Hatxepsut. Cartutxos: *EcuRed* (modificada).

A partir d'aquest moment també s'observarà que les seves representacions tindran un aire més masculí, tant en estàtues com en els relleus. Des d'un principi es va debatre el motiu pel qual ho feia, si per encobrir la seva condició de dona o si simplement seguia una tradició establerta per la imatge del faraó (Padró, 2008: 236-237).

El material que es veurà a partir d'aquesta etapa respon a la pregunta i mostra que no va amagar ni renunciar mai a la seva identitat, ja que tot i que tradicionalment la titulació faraònica era masculina, ella començarà la seva amb un participi femení (Padró, 2008: 238). Aquest caràcter femení s'indica amb el jeroglífic "t", com es pot veure per exemple, en el cas de Tutmosis III l'epítet "fill de Re" està en masculí

en canvi en el cas de Hatxepsut està en femení “filla de Re” (supra fig. 6) encara que en algunes ocasions aparegui també en masculí. Tampoc adoptarà un dels epítets que normalment adquirien els reis, el de *toro potente de su madre*, ja que no tenia gaire sentit pel fet de ser una dona.

Hi ha diferents evidències que demostren la seva pujada al tron, com per exemple els colossos osiríacs del seu temple de Deir el-Bahari (fig. 12, 13)¹¹. Aquests estan repartits pel recinte, alguns es situen en el pòrtic superior i altres a la terrassa superior. El fet que adoptés la forma osiríaca demostra que ja havia assolit el càrrec de reina faraó d'Egipte, ja que representar-se en forma de déu era una pràctica reservada pels sobirans.

Fig 12. Fragment d'un dels colossos osiríacs de Hatxepsut del temple funerari de Deir el-Bahari (*Museum of Egyptian Antiquities*). Foto: *Eternal Egypt*.

Fig. 13. Fragment d'una de les estàtues osiríaques del temple funerari de Deir el-Bahari. Foto: THE MET.

¹¹ Per ampliar informació consultar fitxa 1 i 2 del catàleg.

També trobem altres peces de Hatxepsut en diferents museus del món que mostren, en menor o major mesura, aquesta apropiació dels atributs faraònics (fig. 14-16)¹².

Fig. 14 Estàtua de Hatxepsut en posició d'ofrena amb la corona blanca de l'Alt Egipte. Foto: THE MET.

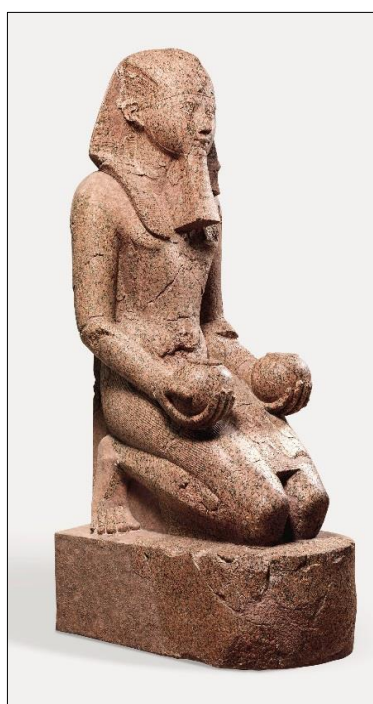

Fig. 15. Estàtua de Hatxepsut en posició d'ofrena amb el tocat *nemes*. Foto: THE MET.

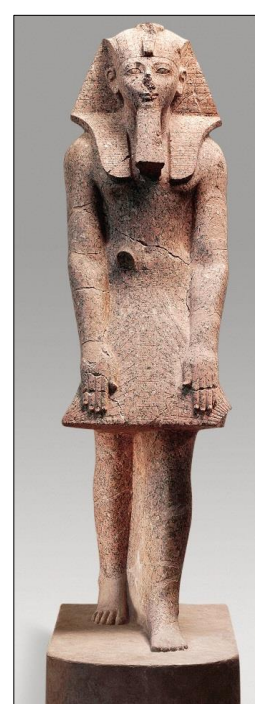

Fig. 16. Estàtua de Hatxepsut de peu amb el tocat *nemes*. Foto: THE MET.

Es pot observar que contràriament a les representacions que s'han vist pertanyents al seu temps com a regent, ja presenten unes clares evidències de la seva identitat com a reina faraó d'Egipte, amb els atributs típics del càrrec, com ara el tocat *nemes* (fig. 15, 16) o la corona blanca de l'Alt Egipte (fig. 14). Totes elles porten l'*ureus* al front (símbol de protecció dels faraons), la barba postissa i la vestimenta típica com és el faldellí *shendyt* (fig. 14, 15) o el faldellí triangular (fig. 16).

Una altra de les evidències de la seva pujada al tron són la presència d'esfinx amb la seva cara (fig. 17, 18)¹³. Aquests flanquejaven el camí del seu temple funerari de Deir el-Bahari.

¹² Per més informació consultar fitxes 9, 10 i 11 del catàleg.

¹³ Per més informació consultar fitxes 12 i 13 del catàleg.

Fig. 17. Esfinx amb la cara de la reina faraó Hatxepsut.
Foto: THE MET.

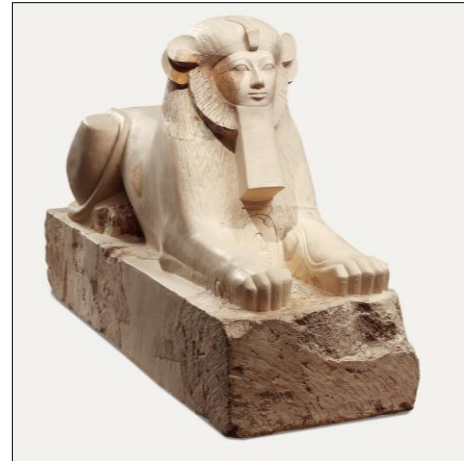

Fig. 18. Esfinx amb la cara de la reina faraó Hatxepsut (vista frontal). Foto: THE MET.

Com a reina faraó d'Egipte i com els seus antecessors, Hatxepsut també es va fer construir una tomba a la Vall dels Reis (KV 20) i un temple funerari a Deir el-Bahari (Padró, 2008: 236).

El temple se situava a la riba occidental del riu Nil, al peu del penya-segat de la muntanya que el separava de la Vall dels Reis. El fet d'estar tan a prop de la Vall dels Reis i concretament a 100 m de la seva tomba KV 20, ha fet pensar que aquests dos podrien estar connectats mitjançant un túnel subterrani, tot i que encara no s'ha demostrat (Padró, 2009: 280).

El temple funerari de Deir el-Bahari és una gran font d'informació, ja que els relleus i inscripcions que s'hi troben (fig. 19)¹⁴ ens aporten moltes referències, no només de la seva persona sinó també de fets que van succeir realment. Es podria dir que per primera vegada es plasmen, en un temple funerari, escenes reals com expedicions comercials, transportació dels obeliscs, representacions de països estrangers, etc.

Un altre dels indrets importants on hi ha un gran nombre de relleus pertanyents a la seva figura és el conjunt religiós de Karnak, més concretament la Capella Vermella, la qual era el seu lloc d'adoració, i el seu obelisc (fig. 20).

¹⁴ Per la localització dels diferents relleus de Deir el-Bahari s'ha utilitzat el llibre de R., Weeks, K., 2001: 66-75.

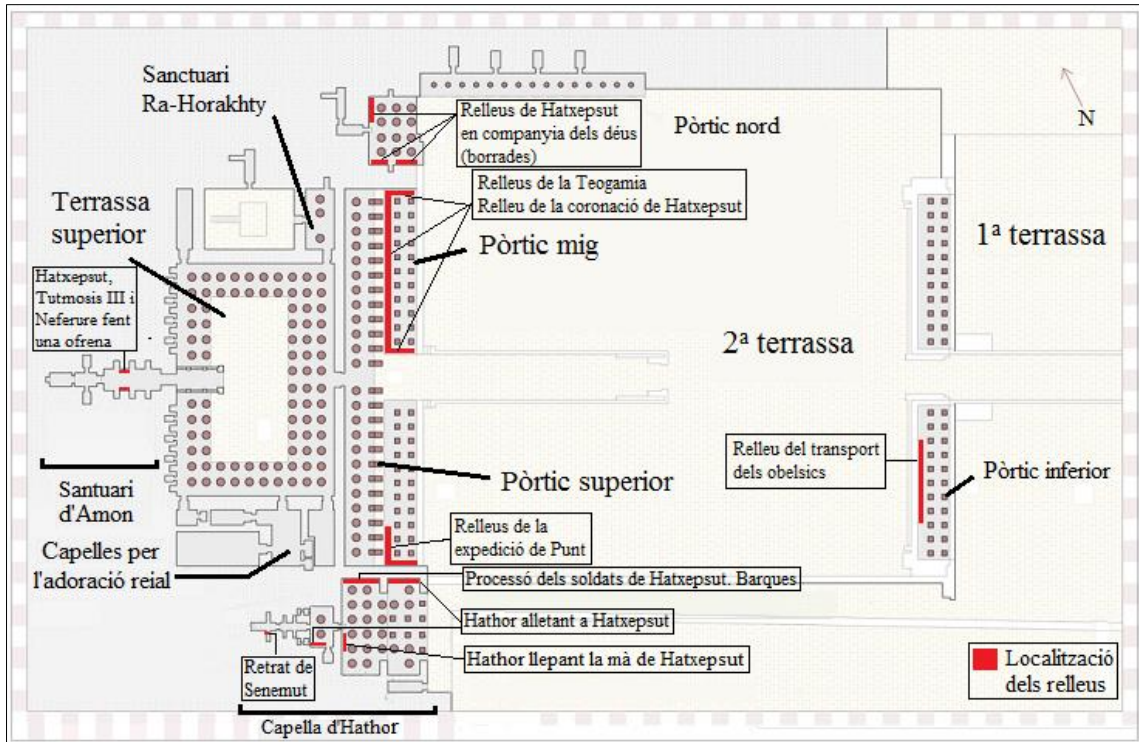

Fig. 19. Planta del temple funerari de Deir el-Bahari (Tebes) i localització dels relleus. Planta: *Bajo las arenas de Kemet* (modificada).

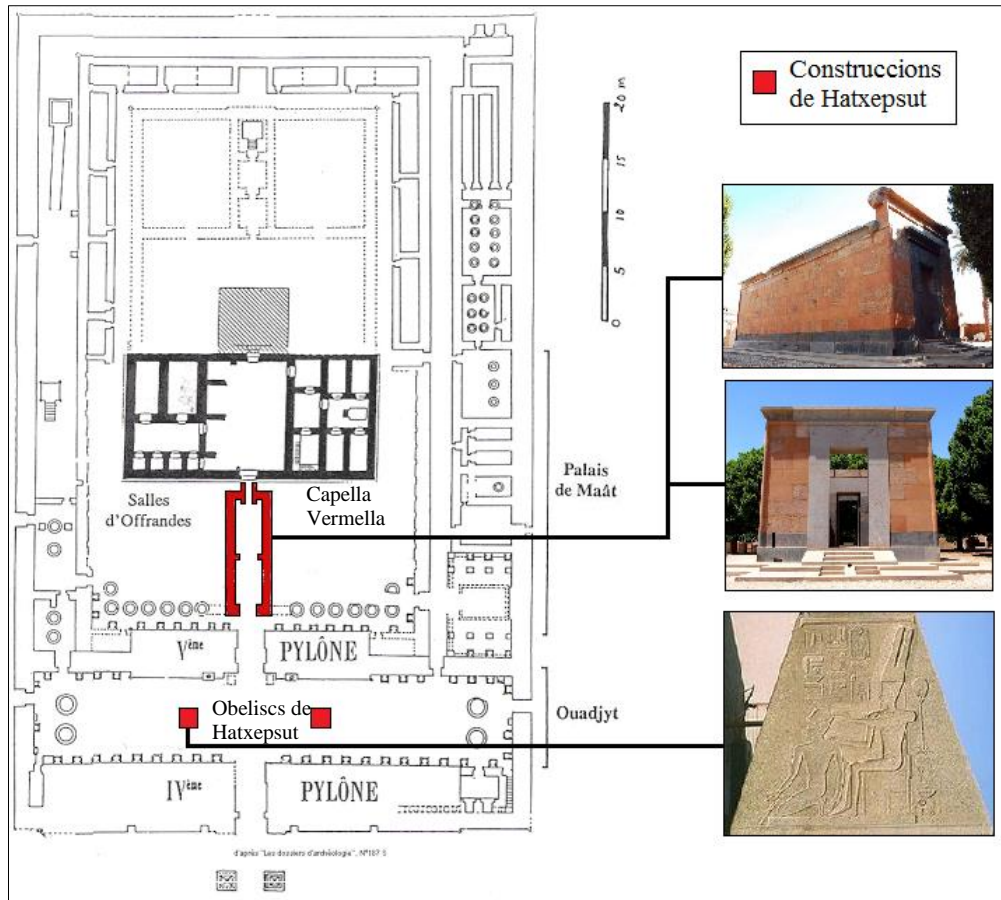

Fig. 20. Planta del conjunt religiós de Karnak i localització de les construccions de Hatxepsut. Planta: Rubio, 2009: 529. Fotos: *Arte_Historia_Egipto* (modificada).

Aquests són els dos grans recintes d'on s'extrauran grans quantitats d'informació i d'on pertanyen moltes de les peces que es troben actualment en museus.

Tot i que el seu dret al tron estava sustentat pel seu origen, sent filla d'Amosis i Tutmosis I, ella més que ningú havia de potenciar-ho per justificar la seva identitat i legitimitat com a reina faraó, ja que el seu era un cas especial pel fet de ser dona i no estar casada, per aquesta raó ho va deixar plasmat de diferents maneres.

De la mateixa manera que els seus antecessors havien legitimitat el seu poder mitjançant la filiació divina, ella va ser la primera, amb l'ajuda del gran sacerdot d'Amon, Hapuseneb, en plasmar el mite de la Teogàmia en una de les parets del pòrtic mitjà del seu temple de Deir el-Bahari (*supra* fig. 19).

En el mite es representava la seva concepció i naixement diví, proclamant-se descendent directe d'Amon¹⁵ (Padró, 2008: 237).

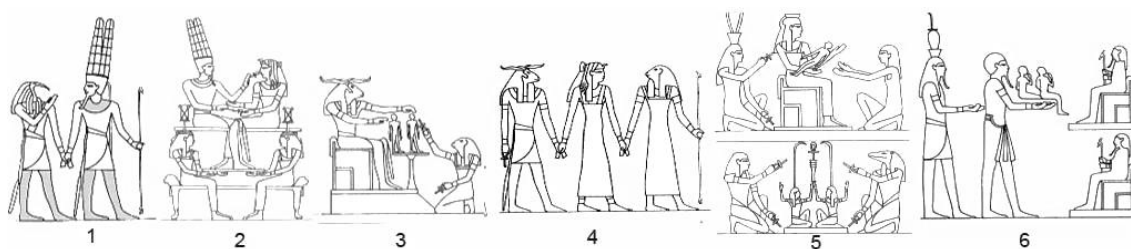

Fig. 21. Gravats dels relleus del mite de la Teogàmia al pòrtic mitjà del temple funerari de Deir el-Bahari. Dibuix: *Egypte Eternelle*.

El relleu original va acompanyat de textos que narren les diferents escenes¹⁶ (fig. 21) (Desroches, 2006: 261-265):

1. Amon preocupat per donar un hereu digne que governi les Dues Terres d'Egipte, parla amb el déu Thot (déu de la saviesa) perquè l'ajudi a buscar una dona digne per rebre la llavor divina. L'escollida serà la reina Amosis (mare de Hatxepsut).
2. Amon adquireix l'aspecte del rei Tutmosis I (pare de Hatxepsut) i va a la cambra de la reina Amosis on s'uneix amb ella (encreuament de les cames). El gest que fa el déu d'introduir la clau *ankh*¹⁷ a la boca de la reina representaria que posa la vida dins del seu cos, és a dir, la fecundació. A sota veiem les deesses Neit i Selkit,

¹⁵ Es considerava que els faraons eren fruit de la reina mare "portadora de la llavor divina" i del déu Amon.

¹⁶ Es poden consultar les diferents inscripcions jeroglífiques d'aquestes escenes a: Urk. IV, 1906: 215-265.

¹⁷ *Ankh*: "clau de la vida". El seu jeroglífic significa "vida" (Lurker, 2008:124).

protectores de la reialesa femenina, les quals estarien presents en el moment de la concepció de Hatxepsut.

3. Amon es reuneix amb el deu Knum (déu creador) per demanar que creï les dues parts de Hatxepsut, és a dir, la part física i el *ka*¹⁸ (a la vinyeta es poden veure dues petites figures idèntiques que representarien aquestes parts).
4. El déu creador Knum i la deessa Heket, patrona dels naixements, acompanyen a la reina Amosis a la sala de parts.
5. Amosis sosté la seva filla Hatxepsut.
6. Presentació de Hatxepsut (part física i el *ka*) als déus (a la dreta de la vinyeta es veu el símbol que significaria divinitat, el qual està repetit dues vegades que equivaldria al plural).

Després d'ella, la majoria dels reis van crear i plasmar el seu propi mite per establir una filiació divina, ja que a partir d'aquí és quan es comencen a trobar aquests tipus de mites reproduïts en les parets dels diferents temples funeraris, com és el cas d'Amenhotep III en el temple de Luxor. Es podria dir que Hatxepsut va iniciar una nova tradició.

En moltes inscripcions es pot veure quin era el seu paper a Egipte, com és el cas de les inscripcions del temple de Semna, a Núbia (fig. 22):

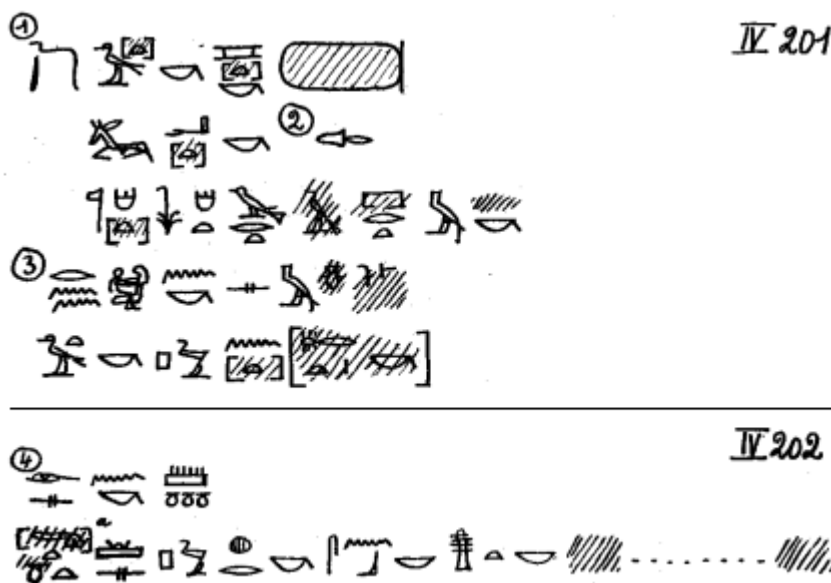

Fig. 22. Inscripció del temple de Semna. Inscripció: Urk. IV: 201, 13 – 202, 2.

¹⁸ *Ka*: força vital, espiritual. Era una de les tres parts que formava a la persona, la part física, el *ka* i el *ba* (Lurker, 2008: 119-120).

[...] *tu hija que tú amas... tu heredera hábil, la Esposa del dios, la Gran esposa real salida de tu cuerpo que tu has criado para ... (perdut) ... ha hecho para ti este monumento. Es su agradecimiento hacia ti, Saludos y permanencia!* (Urk. IV: 201, 13 – 202, 2).

Hatxepsut es fa denominar com a *Esposa del dios* i *Gran esposa real*, ja que era vídua de Tutmosis II. També es veu com estableix una filiació divina i es proclama la seva hereua (del déu) *tu hija que tú amas... tu heredera hábil* fent referència al tron d'Egipte, o *salida de tu cuerpo que tu has criado para [...]* fent al·lusió a que l'han criada per governar. Aquestes inscripcions serien com un programa polític per demostrar la seva legitimitat al tron (Rubio, 2009: 273).

A més de deixar clara la seva relació divina també ho fa amb la seva coronació. Es troben representacions d'aquesta escena repartides en els diferents recintes com a Deir el-Bahari on s'ha localitzat un text que de la coronació però el qual ha estat víctima de la *damnatio memoriae* que patirà Hatxepsut en èpoques posteriors i actualment és molt difícil poder-lo llegir al complet. En canvi sí que es conserven escenes de la seva coronació a la part superior d'un dels obeliscs de Hatxepsut del temple de Karnak i en uns relleus de la Capella Vermella.

Fig. 23. Relleu del déu Amon coronant a Hatxepsut. Part superior de l'obelisc de Hatxepsut. Foto: *Pinterest*, Rosalia Casas, H. (modificada).

En el relleu de la part superior de l'obelisc (fig. 23) es pot veure el déu Amon representat amb la corona de les dues plomes (Lurker, 2008: 196-197) coronant a la reina Hatxepsut, la qual apareix representada amb els atributs faraònics, com la corona *kheprsh* que porten els faraons a partir de la Dinastia XVIII (Lurker, 2008: 75). i el faldellí amb el torç nu.

Tal com s'ha comentat anteriorment aquests atributs la podrien fer confondre per un home però s'ha pogut saber la seva identitat gràcies a un cartutx amb el seu nom d'entronització *Maatkare* (enquadrat en vermell).

El gest de la mà sobre el cap de Hatxepsut significa que l'accepta com a filla i reina faraó d'Egipte, de la mateixa manera que també manifesta l'acceptació per part del clergat d'Amon. El fet de tenir el clergat del seu costat era important per poder mantenir el poder, ja que era una potència molt forta en aquella època.

Una imatge semblant la trobem en una estàtua de pedra calcària del faraó Tutankhamon (fig. 24) on veiem reflectida la mateixa idea que en el relleu de l'obelisc de Hatxepsut. Tutankhamon va ser un faraó que va abandonar la tradició amarniana, en la qual es venerava el déu Aton, per tornar a la que es venerava a Amon. Amb la mà a sobre el cap, del que podria ser el déu Amon, es podria veure també aquesta acceptació per part del clergat.

Fig. 24. Faraó Tutankhamon amb la mà del déu Amon sobre el cap. Foto: THE MET.

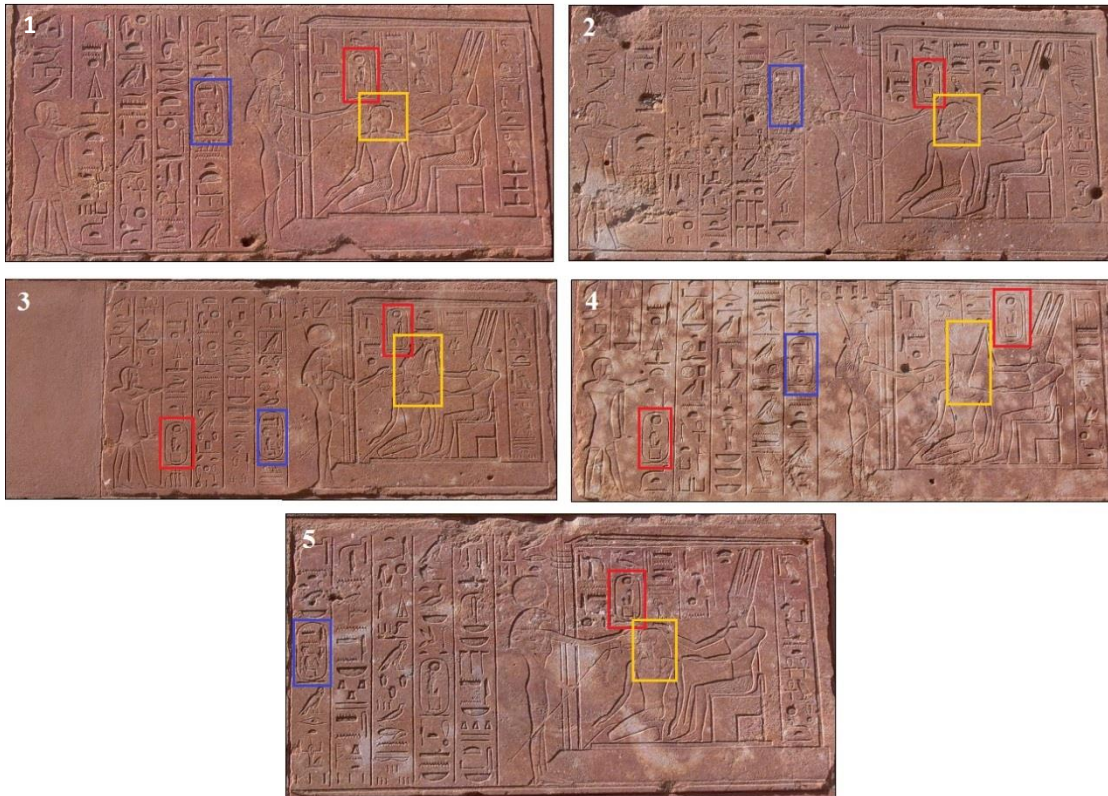

Fig. 25. Relleus amb les escenes de la coronació de Hatxepsut del déu Amon. Museu a l'aire lliure de Karnak, Capella Vermella. Foto: *Arte_Historia_Egipto* (modificada).

Els relleus de la Capella Vermella de Karnak també es troben unes escenes que narren la coronació. Un cop més, es pot veure com Hatxepsut (agenollada) és coronada pel déu Amon (assegut). Identifiquem el personatge gràcies a dos dels seus cartutxos reials, el d'entronització *Maatkare* (enquadrat en vermell) i el de naixement *Hatshepsut Khenemetamon* (enquadrat en blau). En cada escena el déu col·loca les diferents corones i tocats (enquadrat en groc) pertanyent a la indumentària tradicional del faraó (fig. 25)¹⁹:

1. El mocador, davant de la deessa Mut.
2. La corona *khepresh*, davant de la deessa Amaunet.
3. La corona *atef*, davant de la deessa Hathor.
4. La corona vermella del Baix Egipte, davant de la deessa Wadjet.
5. El tocat *nemes*, davant de la deessa Weret-Hekau, reina de les Dues Terres.

¹⁹ Imatges ampliades al annex fig. A-E.

Altres relleus mostren la seva identitat com a reina faraó pel tipus de gest que es reproduceix, com el de posar la primera pedra del temple, acció reservada pels reis (fig. 26). S'han trobat molts altres relleus on es realitza el mateix gest, i sempre estan protagonitzats per faraons.

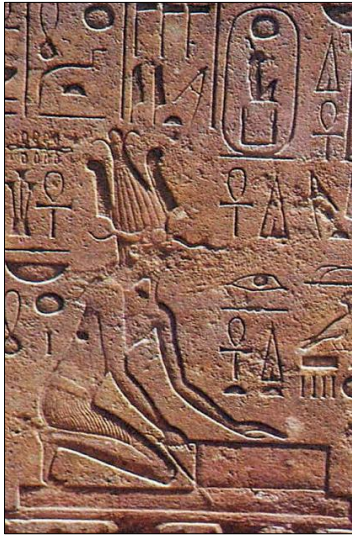

Fig. 26. Hatxepsut posant la primera pedra del temple. Capella Vermella de Karnak. Foto: *Arte_Historia_Egipto*.

Com a devota sobirana també es fa representar conjuntament amb diverses divinitats o fent ofrenes a aquestes últimes. Representar-se al costat d'un déu estava reservat als faraons, ja que ells eren considerats com els únics intermediaris.

D'aquests relleus se'n poden veure en diferents indrets del seu temple funerari de Deir el-Bahari, com a la capella d'Hathor, que està situada a la part sud del temple, entre l'alçada el pòrtic mitjà i superior (*supra* fig. 19). La capella es pot reconèixer gràcies a les seves columnes hathòriques amb el cap de la deessa (annex fig. F). Es poden veure diferents relleus en honor a la deessa però també d'altres on surt representada amb Hatxepsut (Siliotti, 1997: 102-103).

Fig. 27. Relleu de Hatxepsut essent alletada per la deessa Hahtor. Capella d'Hathor, Deir el-Bahari (Tebes). Foto: estudiants del *St. Louis Community College* (modificada).

En un d'ells es representa a Hatxepsut juntament amb el déu Amon (enquadrat en blau) i la deessa Hathor (fig. 27). Aquesta última representada en forma de vaca amb el disc solar i les dues banyes està alletant a la reina faraó (enquadrat en vermell), signe d'acceptació per parts dels déus en la seva pujada al tron d'Egipte.

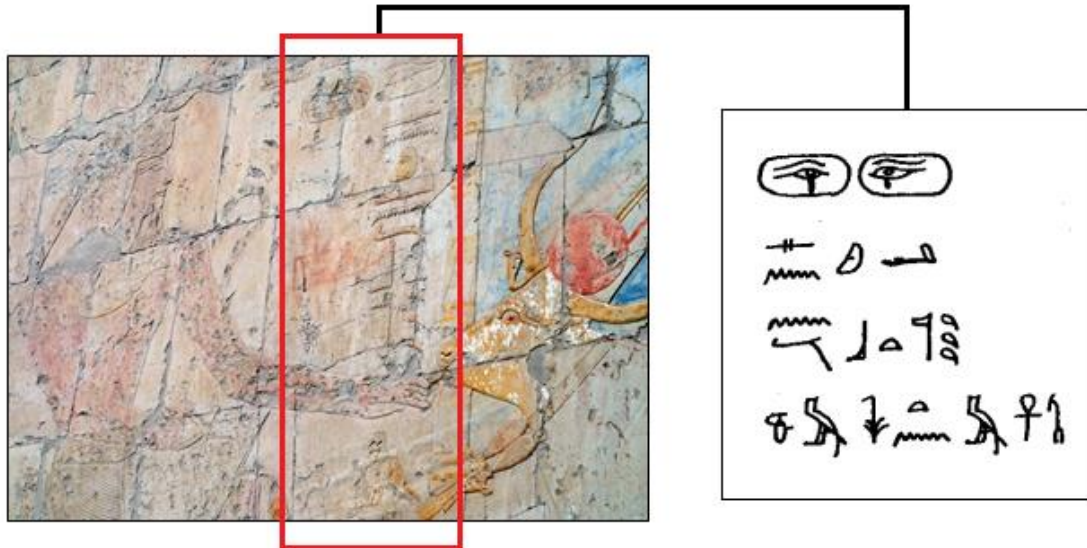

Fig. 28. Relleu d'Hathor llepant la mà de Hatxepsut. Capella d'Hathor, Deir el-Bahari (Tebes). Foto: estudiants del *St. Louis Community College*. Inscripció de l'escena: Sethe, K., *Urk IV*: 236, 12-15 (modificada).

En un altre relleu es pot veure com la deessa Hathor representada en forma de vaca amb el disc solar i les dues plomes altes, llepa la mà de la sobirana (fig. 28). Aquest gest per part de la deessa és una mostra d'afecte cap a Hatxepsut i a la vegada significa el suport cap a la seva figura com a reina faraó d'Egipte.

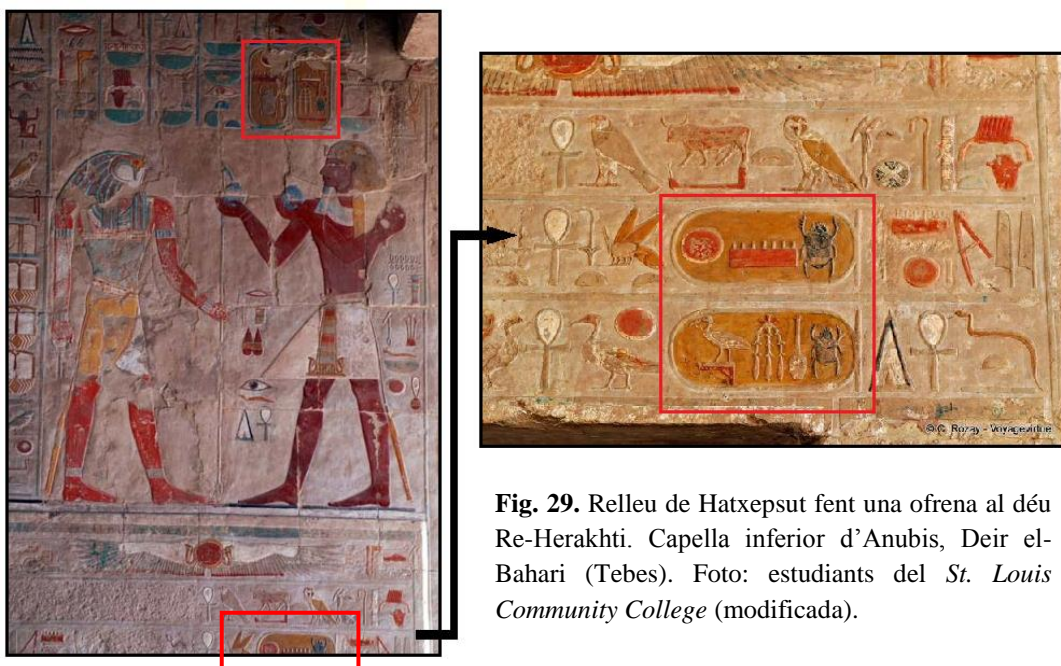

Fig. 29. Relleu de Hatxepsut fent una ofrena al déu Re-Herakhti. Capella inferior d'Anubis, Deir el-Bahari (Tebes). Foto: estudiants del *St. Louis Community College* (modificada).

A l'altra banda del temple se situa la capella inferior d'Anubis on trobem nombrosos relleus representant a Hatxepsut acompanyada d'altres déus: Anubis, Osiris, Re-Herakhti²⁰, etc...

Un d'ells se situa sobre l'arquitrav que condueix a la capella d'Anubis on es pot veure a una Hatxepsut amb trets masculins, fent una ofrena de vi al déu Re-Herakhti (fig. 29) (Siliotti, 1997: 105). Alguns autors argumenten que seria Tutmosis III el que apareix representat en relleu. Aquests dubtes mostrarien la similitud i poca singularitat que hi ha entre les representacions dels dos sobirans, és a dir, que la figura del faraó seguia uns canons estipulats, els quals dificultaven la identificació dels personatges. A més, el fet que els cartutxos que se situaven a les parts superior i inferior hagin estat reemplaçats o esborrats (enquadrats en vermell) ho dificulta encara més.

Amb el que s'ha vist en aquest apartat es pot observar com no va renunciar mai a la seva identitat femenina sinó que només va adoptar els atributs faraònics, els quals la feien semblar un home.

²⁰ Re-Herakhti: déu solar, representant el sol del matí. Era un déu protector de la classe governant.

6.3. Relacions

6.3.1. Tutmosis III

La relació entre Hatxepsut i el seu fillastre i corregent Tutmosis III ha ocasionat molta controvèrsia, sobretot pel fet que ella patís una *damnatio memoriae* després de la seva mort, la qual cosa va significar el cisellat de molts dels seus cartutxos. Tot i així no sabem mai realment quina era la veritable relació entre ells, encara que ens hi podem aproximar gràcies a les evidències que s'han trobat.

Fig. 30. Titulatura de Tutmosis III. Cartutxos: *EcuRed* (modificada).

Per establir una hipòtesi s'haurien de tenir en compte diferents factors, com per exemple, l'elevada diferència d'edat que es portaven entre ells, la qual cosa podria significar que Tutmosis III no representés una gran amenaça per ella, ja que el fet de ser un nen era una inconvenient per la seva part, sobretot per la presa de decisions.

Un altre aspecte important és que durant els anys de corregència en moltes de les representacions, sobretot d'actes oficials com processons i ofrenes, els dos sobirans apareixen juntament de manera equilibrada, és a dir, sota el mateix càrrec. En trobem tant a la Capella Vermella de Karnak com en el seu temple funerari de Deir el-Bahari, entre d'altres.

Fig. 31. Relleu de Hatxepsut (cartutx enquadrat en vermell) i Tutmosis III (cartutx enquadrat en blau) fent una ofrena. Capella Vermella de Karnak. Foto: *Arte_Historia_Egipto*, 2017 (modificada).

En un dels relleus de la Capella Vermella es veu a Hatxepsut i Tutmosis III davant de la barca del déu Amon durant la processó de la festa de l'Opet (fig. 31). Els dos es representen amb el faldellí triangular amb l'única diferència que ella porta la corona *atef* (enquadrada en groc) típica del déu Osiris, i ell la corona *khepresh* (enquadrada en verd) (Lurker, 2008: 74-75). Aquesta dissimilitud de corones atorgaria més protagonisme a Hatxepsut, en canvi els cartutxos dels sobirans restableixen la igualtat entre ells, ja que en els dos hi apareixen els noms d'entronització, *Maatkare* (enquadrat en vermell) i *Menkheperre* (enquadrat en blau). El fet de posar un tipus de corona o una altra podria ser per diferenciar la funcionalitat de cadascun en aquesta escena en concret.

Es troben altres representacions on és Tutmosis III qui té un cert grau més de protagonisme mitjançant la vestimenta, com és el cas d'una estela trobada prop de les mines de turquesa del Sinaí (fig. 32).

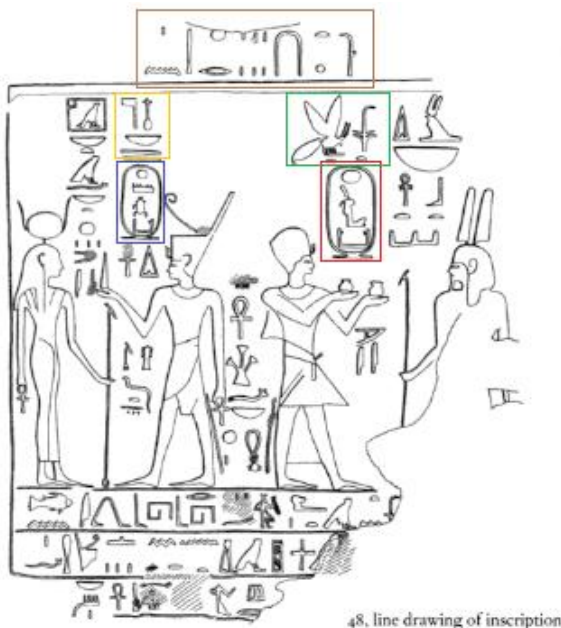

Fig. 32. Dibuix d'una estela gravada amb Hatxepsut i Tutmosis III. Trobada prop de les mines de turquesa del Sinaí. Dibuix: *Roehrig et al.*, 2005: 99 (modificada).

A l'estela original es poden veure els dos sobirans fent una ofrena als déus. A la dreta apareix Hatxepsut amb la corona *kheprsh* el faldellí triangular i sobre d'ella el cartutx amb el seu nom d'entronització *Maatkare* (enquadrat en vermell) acompanyat de l'epítet de *nsw-bit(y)* “rei de l'Alt i Baix Egipte” (enquadrat en verd) fent una ofrena de dos vasos *nw* (vi) a Sopdu²¹, “Senyor de l'Est”. A l'esquerra apareix Tutmosis III amb la corona vermella del Baix Egipte, el faldellí *shendyt* i a la part superior trobem el seu nom d'entronització *Menkheperre* (enquadrat en blau) acompanyat de l'epítet “el Bon Déu, Senyor de les Dues Terres” (enquadrat en groc), fent una ofrena a la deessa Hathor “Senyora de les turqueses” (Roehrig *et al.*, 2005: 99).

L'estela es va fer durant els primers anys de corregència, concretament durant l'any 16 del seu regnat. Aquesta informació apareix a la part superior de la imatge de manera simètrica (enquadrat en marró) cosa que podria plantejar tres hipòtesis:

- La data es refereix al regnat dels dos governants i no només pertanyent a un de sol, ja que d'aquesta manera se li atorgaria més protagonisme a un dels dos.
- És la data de regnat de Hatxepsut.
- És la data de regnat de Tutmosis III, ja que la majoria de les datacions dels relleus on es representen els dos corregents apareix el seu any de regnat, ja sigui perquè s'hagués esborrat o reemplaçat la datació de Hatxepsut o per qualsevol altre motiu.

En aquest cas, contràriament al relleu de la Capella Vermella (*supra* fig. 31), podem veure com Tutmosis III té un grau més de protagonisme mitjançant la vestimenta, ja que porta una corona geogràfica, la corna vermella del Baix Egipte, mentre que ella només porta una corona cerimonial, la corona *kheprsh*. En canvi amb la titulatura passa el contrari, ja que ella apareix amb l'epítet més important, el de *nsw-bit(y)* (enquadrat en verd). Aquesta imatge mostraria la igualtat entre sobirans, ja que els dos estan representats com a governants del país diferenciats per la vestimenta o epítets que alhora busquen un equilibri entre ells per evitar que cap dels dos tingui més importància que l'altre (Roehrig *et al.*, 2005: 99).

²¹ Sopdu: “Senyor de l'Est”. Era un déu venerat al nomo XX del Baix Egipte. El seu signe jeroglífic i imatge de culte era un falcó arraulit. També podia ser representat amb forma antropomorfa amb una corona de dues plomes de falcó i el cinturó *shesemet*. Durant l'Imperi Mitjà i Nou es va fer més popular i se'l va relacionar amb Horus, fins agafar el nom de Hor-Sopdu (Lurker, 2008: 191).

Tot i que en aquests casos que s'han vist se'ls pot diferenciar, sigui per la vestimenta o mitjançant les corones, n'hi han molts d'altres on si no fos pels cartutxos amb els seus noms no seria possible, ja que són idèntics amb tots els aspectes (fig. 33).

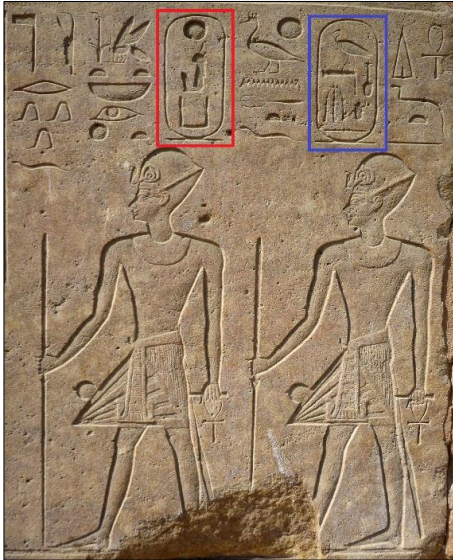

Fig. 33. Relliu de Hatxepsut (cartutx enquadrat en vermell) i Tutmosis III (cartutx enquadrat en blau). Capella Vermella de Karnak. Foto: *Proyecto Djehuty* (modificada).

Al temple funerari de Deir el-Bahari també es troben representacions on apareixen els dos personatges.

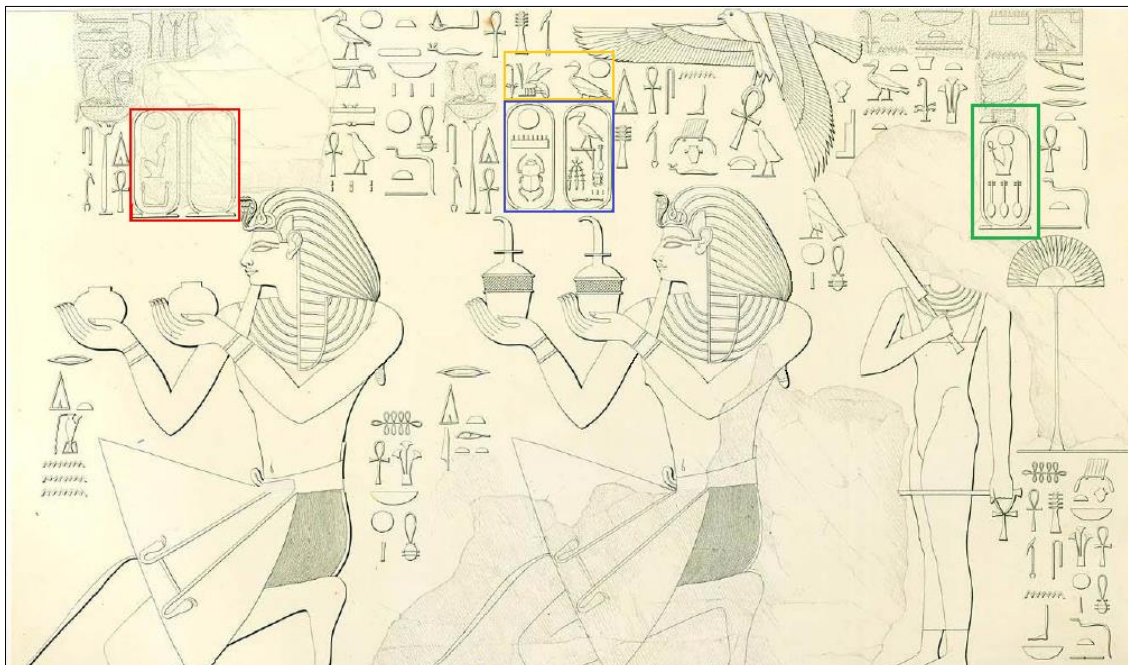

Fig. 34. Dibuix d'un relleu de Hatxepsut, Tutmosis III i Neferure (en ordre d'aparició). Els dos corregents estan en posició d'ofrena i els acompanya Neferure. Santuari d'Amon, Deir el-Bahari (Tebes). Dibuix: Lepsius (modificada).

En un relleu dins del santuari d'Amon (*supra* fig. 19) apareixen els dos corregents fent una ofrena acompanyats per Neferure, la filla de Hatxepsut (fig. 34).

A la part superior dels personatges s'identifiquen els cartutxos de cadascun. En els de Hatxepsut veiem el nom d'entronització *Maatkare* i el que podria haver estat el seu nom de naixement *Hatxepsut Khenemetamon* (enquadrats en vermell), però aquest últim no s'ha conservat o el més probable és que l'hagin esborrat. De Tutmosis III veiem el seu nom d'entronització *Menkheperre* i el seu nom de naixement *Dyehutymose Neferkheperu* (enquadrat en blau) que apareixen amb els epítets de *nsw-bit(y)* i "fill de Re" (enquadrat en groc). La identitat de Neferure queda clara gràcies al cartutx sobre del seu personatge, on es pot llegir *nfrw-r* (enquadrat en verd).

Com mostra la imatge, aquest és un altre cas on els dos sobirans són representats idènticament. La importància dels personatges queda reflectida per la mida, ja que com es pot veure la princesa Neferure és de mida inferior en comparació als dos corregents.

La semblança entre ells també es pot observar en estàtues (fig. 35, 36)²², ja que la majoria de les vegades és impossible saber de quin personatge es tracta. En aquests casos és més complicat, pel fet que moltes vegades només siguin fragments i no aparegui el cartutx.

Fig. 35. Cap representant a la reina faraó Hatxepsut o a Tutmosis III Foto: *The Cleveland Museum of Art*.

Fig. 36. Cap representant a la reina faraó Hatxepsut o a Tutmosis III (fragment d'estàtua). Foto: *Brooklyn Museum*.

²² Per més informació consultar fitxes 3 i 4 del catàleg.

Tots els relleus i estàtues que s'han vist en aquest apartat mostren la igualtat entre els dos sobirans. En les representacions veiem com els dos apareixen amb els seus títols reials i comparteixen una mateixa mida, a més, quan trobem un relleu on ella té més protagonisme també en trobem d'altres on passa totalment el contrari, d'aquesta manera podríem afirmar que hi ha un cert equilibri entre els dos sobirans i es podria desmentir les teories que afirmaven que Hatxepsut hagués usurpat el poder a Tutmosis III.

El motiu de la seva similitud, com s'ha comentat altres vegades, també era degut a que la imatge del faraó seguia unes normes establertes i tot i ser dues persones diferents, els dos eren reis d'Egipte, cosa que havia de quedar clara en les imatges i representacions, deixant de banda la singularitat de cadascun.

6.3.2. Senemut

Un altre dels personatges que va destacar durant el regnat de Hatxepsut va ser Senemut, segon sacerdot d'Amon, arquitecte de la reina, conseller i educador de la seva filla Neferure.

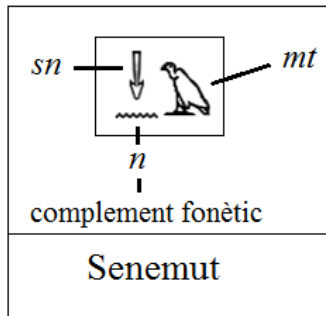

Fig. 37. Jeroglífics que transcriuen el nom de Senemut. Cartutx: *EcuRed* (modificada).

A principis de la Dinastia XVIII es comencen a veure títols escrits en tombes que fan referència als educadors de nens. Aquest títol era *mn't nswt* (dida reial) o *mn'swt* (tutor reial) que venia de la paraula *mena* (*mn*) la qual significava alletar. Alguns van arribar a tenir el segon títol de *šdt ntr* (la que nodreix el déu). Aquests educadors reials podien establir relacions molt estretes amb els seus alumnes, unió que es pot veure avui en dia per les inscripcions, les estàtues conjuntes o fins i tot perquè se'ls va deixar tenir una tomba a la Vall dels Reis, com és el cas de Sitre, la dida de Hatxepsut (Roehrig *et al.*, 2005: 112).

La relació de Senemut i la princesa Neferure ha quedat evidenciada en diferents estàtues, una de les quals es troba al *Ägyptisches Museum und Papyrussammlung der Staatlichen Museen zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz*. (fig.38)²³.

Fig. 38. Estàtua cub de Senemut i Neferure. Foto: Foto: *Ägyptisches Museum und Papyrussammlung der Staatlichen Museen zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz*.

²³ Per més informació consultar fitxa 15 del catàleg.

L'estàtua cub de Senemut i Neferure és una de les primeres obres que mostra una estreta relació entre un tutor i una princesa. En les inscripcions que l'acompanyen hi trobem els diferents títols i càrrecs que ens informen sobre la seva funció. Un dels molts càrrecs que s'ha pogut identificar és el de "supervisor de totes les obres del Rei", ja que va ser l'arquitecte personal de Hatxepsut, tal com ja s'ha dit.

Fig. 39. Diferents estàtues de Senemut amb Neferure. *The Metropolitan Museum of Art*. Fotos: Roehrig *et al.*, 2005: 112-116.

La seva bona relació també queda reflectida en la quantitat, ja que fins ara se n'han trobat deu (fig. 39).

Senemut va ser qui va dirigir la construcció del cèlebre temple funerari de Deir el-Bahari, per aquesta raó, en una tros de paret amagada, de la capella d'Hathor (*supra* fig. 19), trobem un retrat seu (annex fig. G). La representació d'un alt funcionari a les parets d'un temple és molt inusual en l'art egipci i aquest fet demostra la gran estima que li tenia la pròpia reina faraó Hatxepsut.

Fig. 40. Estàtua cub de Senemut. Foto: *The British Museum*.

La importància per plasmar els càrrecs, sobretot aquells relacionats amb la reialesa, ajuda a conèixer totes les funcions del personatge, com és el cas d'una estàtua cub del *British Museum*. També hi apareixen les relacions que va tenir amb la reina faraó Hatxepsut i Tutmosis III (fig. 40)²⁴. D'altres han aportat informació del remitent i s'ha pogut descobrir que algunes d'elles van ser encarregades per la mateixa Hatxepsut.

Totes aquestes preferències que atorgava la reina al seu conseller i el fet d'haver trobat uns grafitos en una cova, on es representen els dos personatges mantenint relacions sexuals (fig. 42; annex fig. H, I), va donar peu a teories d'una possible relació amorosa entre ells (Padró, 2009: 238).

Aquests grafitos van ser trobats per l'egiptòleg John Romer en una tomba tallada a la roca sense acabar (fig. 41) situada a un penya-segat a l'est del temple de Deir el-Bahari.

Fig. 41. Cova on es van trobar els grafitos. Foto: *Centro Studi Archeologia Africana*.

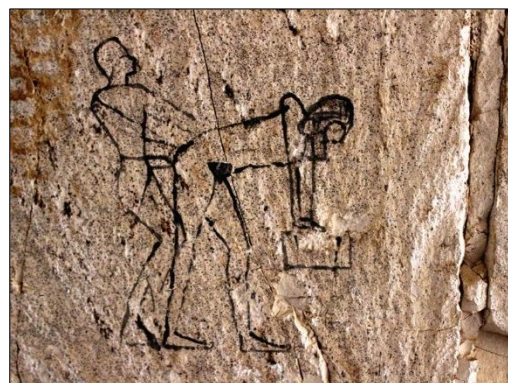

Fig. 42. Grafit fet pels obrers de Senemut i Hatxepsut mantenint relacions sexuals. Foto: *Centro Studi Archeologia Africana*.

²⁴ Per més informació consultar fitxa 16 del catàleg.

Segons J. Romer aquests grafitos haurien estat fets per partidaris del rei Tutmosis III que anaven en contra de Hatxepsut (plantejat a *Centro Studi Archeologia Africana*). Altres teories diuen que podien ser els mateixos obrers ressentits, que participaven en la construcció de la tomba de la reina faraó (TT 20), ja que aquesta tenia una dificultat molt elevada a causa d'un estrat de pedra molt dur (*Centro Studi Archeologia Africana*).

Tot i així la identitat dels dos personatges representats no queda clara, ja que el text en hieràtic, a la part superior dels grafitos, no està relacionat amb les representacions. Segons J. Romer el text en hieràtic i el grafit eròtic estarien fets per la mateixa persona (plantejat a *Centro Studi Archeologia Africana*). Tot i així, s'ha de tenir en compte que si els personatges d'aquest grafit fossin els esperats, no tindria sentit atorgar-se l'autoria, ja que aquest gest significaria un acte de traïció (*Centro Studi Archeologia Africana*).

Una altra evidència que indicaria la possible relació íntima entre ells dos, són les inscripcions de la tomba de Senemut, la TT 353, la qual es troba al costat del temple funerari de Deir el-Bahari. Aquestes semblen ser unes cartes d'amor cap a la reina faraó, tot i així s'ha de tenir en compte que es podrien tractar de simples inscripcions d'adoració envers Hatxepsut, inscripcions habituals dirigides cap als reis (*Tendencias21*).

El fet de poder construir la seva tomba a Deir el-Bahari mostraria, una vegada més, el privilegi del qual gaudia, ja que no era un fet habitual si no formaves part de la família reial.

Segons sembla, va ser un home culte, ja que, a més de les obres que va realitzar durant el regnat de Hatxepsut, també es va trobar un sostre astronòmic a la seva tomba TT 353, i unes 150 *ostraca* a la TT 71 (segona tomba), entre les quals hi havia plànols, llistes, càlculs, còpies de textos religiosos i literaris, etc. (*Tendencias21*; Grimal, 2011: 227).

6.3.3. Neferure

Neferure va ser la filla de Hatxepsut i Tutmosis II i germanastra de Tutmosis III.

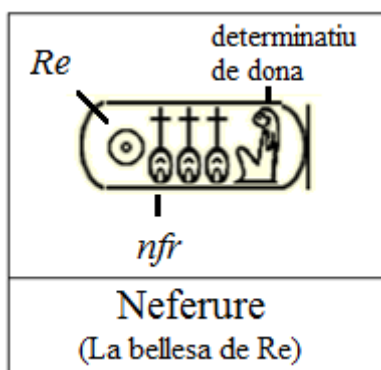

Fig. 43. Jeroglífics que transcriuen el nom de Neferure (la bellesa de Re). Cartutx: *EcuRed* (modificada).

Des d'un primer moment, queda evidenciada la intenció de Hatxepsut en mantenir la seva línia legítima posant a la seva filla al tron, ja que en les diferents representacions Neferure adopta algun dels atributs faraònics, de la mateixa manera que havia fet la seva mare (Padró, 2008: 238). Un exemple el tenim en una estàtua del *British Museum* on surt Neferure sobre la falda de Senemut (*supra* fig. 38, 44)²⁵.

Fig. 44. Senemut i Neferure. Foto: *The British Museum*.

En l'estàtua Neferure apareix amb la trena lateral que la identifica com un infant, però també presenta una barba postissa que no era un atribut normal en un infant i menys una nena (fig. 44).

També se l'ha vist representada juntament amb els dos sobirans fent una ofrena (*supra* fig. 34). El sol fet de veure-la en una escena d'aquest tipus i en alguns casos amb la barba

²⁵ Per més informació consultar fitxa 14 del catàleg.

postissa mostraria, tal com ja s'ha dit, un interès per part de la seva mare en presentar-la com a la seva hereua.

S'ha especulat que Tutmosis III es podria haver casat amb Neferure (Grimal, 2011: 224), però actualment es descarta bastant aquesta idea, ja que, com diuen alguns autors com Ch. Desroches, si aquest fos el cas, hi haurien d'haver representacions on figuressin els dos personatges junts, com qualsevol altra parella reial egípcia (Desroches, 2008: 163).

La mort prematura de Neferure podria quedar evidenciada al no tenir referències seves com a reina faraó d'Egipte (Padró, 2008: 237). S'ha de tenir en compte que podria haver estat víctima de la *damnatio memoriae* que va patir la seva mare anys més tard.

La seva tomba es situaria a Wady Gabbana al-Qurud, la qual es va localitzar gràcies a un bloc de calcària on figurava el nom de Neferure (Desroches, 2008: 166).

6.3.4. Relacions comercials amb Punt

Una de les novetats en el temple funerari de Hatxepsut a Deir el-Bahari és que alguns dels relleus que s'hi representen plasmen escenes reals, com ara expedicions comercials, representació de cultures i paisatges estrangers, etc...

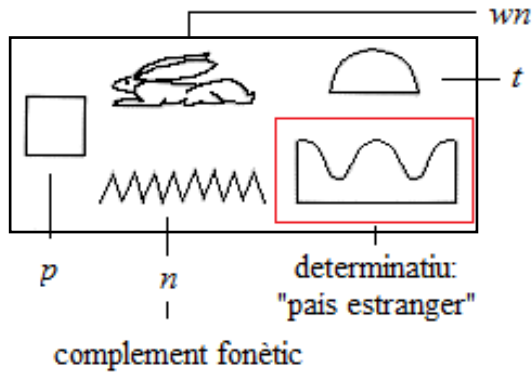

Fig. 45. Jeroglífics que transcriuen el nom de Punt: Siliotti, 1997: 108 (modificada).

Descripció de Punt

Els relleus de l'expedició de Punt es troben a la paret (fig. 46) del pòrtic mitjà de la banda sud del temple funerari de Deir el-Bahari (*supra* fig. 19). Aquests no només mostren els productes exòtics que els egipcis anaven a buscar, com ara, plantes, pells, or i mirra (annexa fig. J), sinó que també descriuen el país de Punt, del qual encara no s'ha pogut establir una localització exacta (Siliotti, 1997: 108).

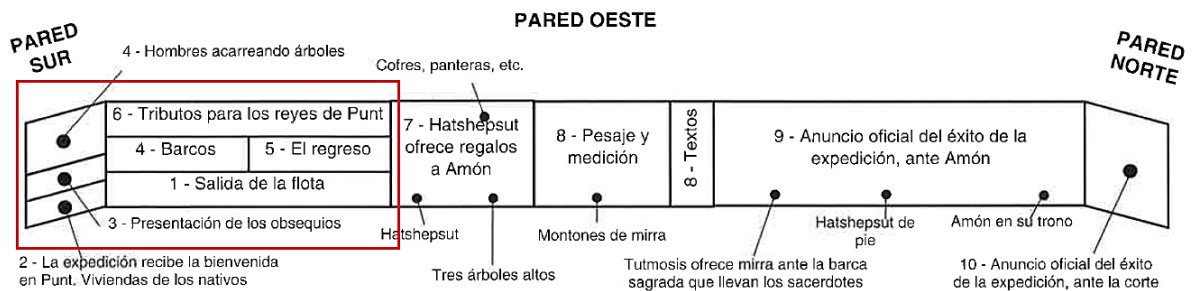

Fig. 46. Localització dels relleus de Punt del pòrtic mitjà (segona terrassa). Esquema: Siliotti, 1997: 109 (modificada).

A més de les representacions gràfiques tots aquests relleus van acompanyats de textos que descriuen el viatge comercial i aquesta terra estrangera, com ara els tipus d'habitatges, la flora i la fauna, el carregament dels productes comprats a les naus i també trobem una representació del rei i la reina de Punt (Siliotti, 1997: 108).

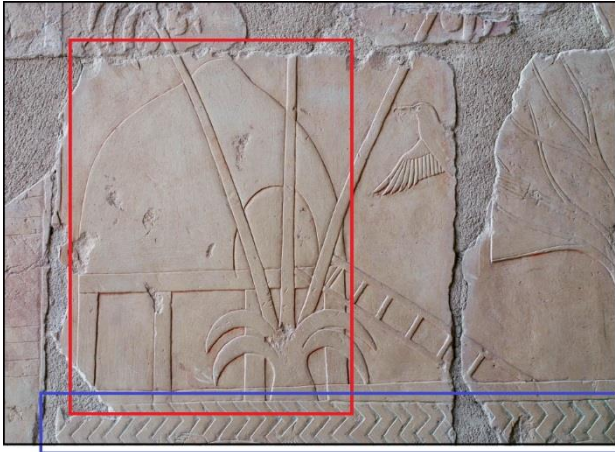

Fig. 47. Habitatges de Punt, Deir el-Bahari (Tebes). Foto: estudiants del *St. Louis Community College*.

En un dels primers relleus es pot veure representat un model d'habitatge que mostraria que no es tractaria d'Egipte (fig. 47), ja que són d'un estil completament diferent de les egípcies. El relleu mostra un tipus de casa palafit (enquadrat en vermell), és a dir, edificacions suportades per pilars o estacues construïdes sobre l'aigua, que podem veure representada sota la casa (enquadrat en blau). Això demostra que a Punt hi hauria la presència d'aigua molt propera, sigui riu o mar.

Fig. 48. Fauna de Punt, Deir el-Bahari (Tebes). Foto: estudiants del *St. Louis Community College*.

Al costat hi ha un altre relleu on es pot observar la fauna que es podia trobar en aquell indret, com ara els peixos, els quals podem veure representats dins de l'aigua (fig. 48). La representació dels peixos ha portat a una controvèrsia que es veurà més endavant.

Fig. 49. Representació d'un arbre de Punt. Foto: *Louis Community College*.

Fig. 50. Relleu mostrant la flora de Punt. "Els arbres d'Antyu". Foto: *Siliotti, 1997: 109*.

En els següents relleus es veuen uns arbres (fig. 49, 50) que segons les inscripcions s'anomenen *antyu*, que significa "encens", un dels productes més importants que comerciaven amb Egipte. Es tenen evidències de la presència d'aquests arbres en el temple de Deir el-Bahari, ja que a la terrassa inferior es va trobar una arrel fossilitzada (fig. 51) que va ser estudiada i es va veure que l'arbre en qüestió era d'aquest tipus. Amb les fotos aèries es pot veure la distribució d'aquests, ja que es poden percebre els forats on havien estat plantats, els quals formaven una "T" (annex fig. K) (*Siliotti, 1997: 108*).

Fig. 51. Resta fossilitzada d'una arrel d'un arbre d'encens. Primera terrassa, Deir el-Bahari. Foto: *Jason Pearce, Egypte Eternelle*.

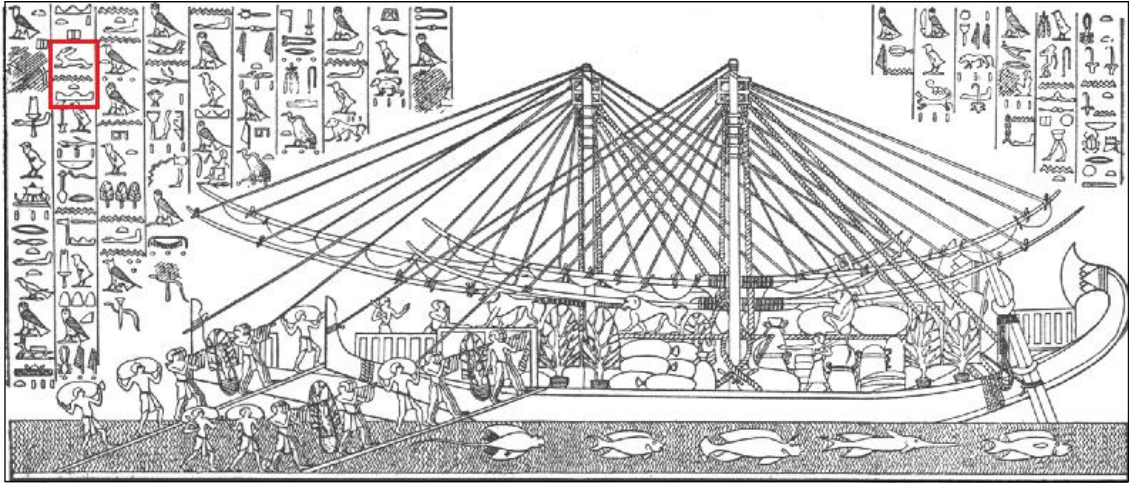

Fig. 52. Dibuix d'un relleu mostrant el carregament dels productes de Punt a les naus egípcies. Jeroglífics que transcriuen el nom de Punt (enquadrat en vermell). Dibuix: Siliotti, 1997: 109.

Les representacions de Punt segueixen un ordre cronològic, ja que després de la descripció del país trobem un relleu que mostra la càrrega dels productes comprats en els vaixells (fig. 52). En les inscripcions que acompanyen l'escena es descriuen aquests productes:

Se cargaron en las naves grandes catidades de las maravillas de la tierra de Punt, todas las maderas preciosas de la Tierra de Dios, montones de gomoresina de mirra y árboles de mirra vivos, madera de ébano y marfil puro, el oro verde de Amu, madera aromática llamada "tyshepses" y "jesyt", fragancias, inciencso, antimonio, babuinos, monos, y perros, pieles de pantera del sur, natives y sus hijos [...] (Siliotti, 1997: 108-109).

Fig. 53. Relleu dels reis de Punt (rei: Paraju; reina: Aty). *Museum of Egyptian Antiquities* (Egipte). Al temple funerari de Deir el-Bahari trobem una replica d'aquest relleu. Foto: Siliotti, 1997: 108.

Entre aquestes representacions també en trobem una on s'identifiquen el rei i la reina de Punt (fig. 53). Les fraccions de la cara i la forma del cos mostren el possible origen africà d'aquests personatges, com també el tipus d'ornament com el collaret.

S'ha de tenir en compte que quan els egipcis volien representar alguna cultura estrangera ho feien utilitzant la iconografia, és a dir, només l'havien de representar amb un estereotip totalment diferent de l'egipci per així poder diferenciar-los sense tenir en compte els trets reals d'aquella, cosa que podria provocar la confusió entre les cultures foranies.

Fig. 54. Comparació entre les dues reines.

Esquerra: relleu representat a la reina Amosis (Egipte). Foto: Federico Borromeo d'Adda (De Rachewiltz, 1966: 35).

Dreta: relleu representant la reina Aty (Punt). Foto: Siliotti, 1997: 108.

Amb aquesta imatge es pot veure la gran diferència entre la representació de les dues reines (fig. 54), per una banda Amosis, esposa de Tutmosis I, mare de Hatxepsut i reina d'Egipte, i per l'altre Aty, esposa de Paraju i reina de Punt.

Localització de Punt²⁶

La localització de Punt ha estat objecte de nombroses hipòtesis i debats. Molts investigadors han intentat descobrir la seva localització unint diferents tipus d'estudis, com ara, la interpretació dels relleus i textos, els estudis arqueològics, arqueozoològics, arqueobotànics, mineralògics, etc ...

²⁶ Per aquest apartat s'ha utilitzat el llibre de Servajean, F., 2016, *Les dimensions des navires d'Hatchepsout et autres remarques sur la navigation en mer Rouge*, ENIM 9, 179-226, on es fa una recopilació de diferents hipòtesis de diferents autors, com ara D. Meeks, Pierre Tallet, B. Vogt i A. Sedov, Cl. Vandersleyen, dels quals els seus llibres estan citats a la bibliografia final.

En un passat la capacitat dels egipcis per la navegació a través del mar estava posada en dubte pels investigadors, fet que va provocar un desinterès per establir relacions entre territoris a través del mar, però troballes actuals han demostrat la seva presència en el mar Roig, com també els intercanvis entre les dues costes.

Tot i ser un tema poc tractat i estudiat, tal com s'ha dit, trobem alguns autors que han parlat sobre la seva possible localització.

La teoria més acceptada fins el moment és que es situava a la costa africana del mar Roig, per la zona del Sudan o Eritrea (fig. 55), com afirmarien J. Padró (Padró, 2008: 238) i Ch. Desroches (Desroches, 2008: 102-103).

Fig. 55. Possible localització del país de Punt segons Padró i Desroches. Foto: Google Maps (modificada).

Un altre investigador és Dimitri Meeks²⁷, que situa la regió de Punt a la part occidental de la península Aràbiga, a la zona de La Tihama al nord del Iemen (fig. 56) (Meeks, 2002: 320, plantejat a Servajean, 2016: 180). Pierre Tallet fa una localització més global però també el situa a la península Aràbiga (Tallet, 2013: 203 plantejat a Servajean, 2016: 180).

²⁷ Congrès internacional d'arqueologia. Meeks, D., 1996, *Navigation maritime et navires égyptiens: les éléments d'une traversée*, Aix en Provence.

B. Vogt i A. Sedov afirmen que la regió de La Tihama podria haver estat ocupada per la cultura de Sabr, la qual hauria emergit entre finals del III^r i IIⁿ mil·lenni. La majoria dels jaciments pertanyents a aquesta cultura s'han trobat al país d'Aden, on es situa la ciutat de Sabr (fig. 56), una de les millors excavades (Vogt; Sedov, 1997: 42-44, *apud* Servajean, 2016: 180).

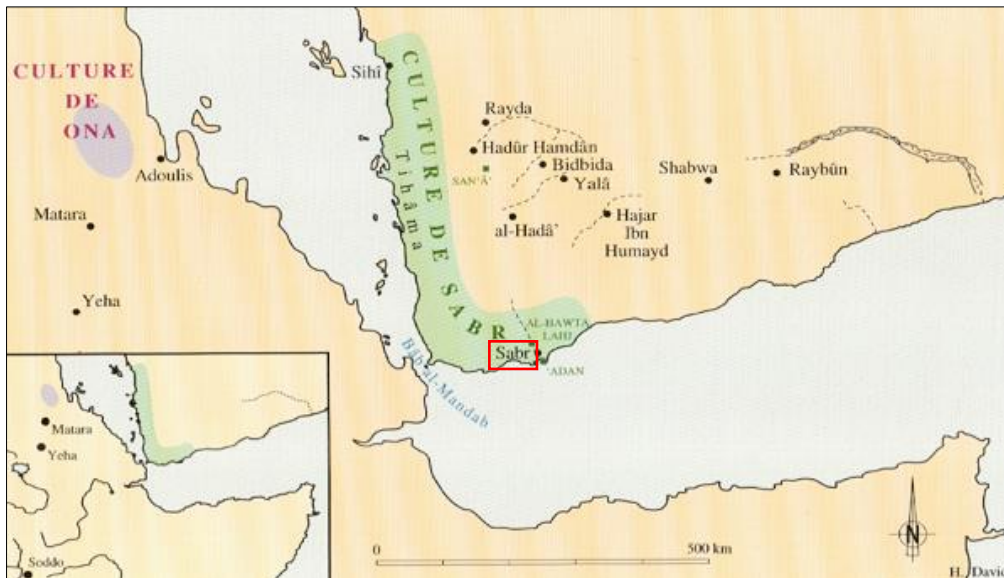

Fig. 56. Localització de la zona de La Tihama i la ciutat de Sabr (enquadrada en vermell). Zona on es podria localitzar el país de Punt segons Meeks i Tallet. Mapa: Servajean, 2016: 182.

Fig. 57. Localització de Mersa Gawasis (enquadrat en vermell). Mapa: Epineion, *Arqueología de los puertos* (modificada).

Un altre jaciment que ha aportat molta informació sobre aquest tema ha estat el jaciment portuari de *Mersa* (badia)/*Wadi* (rambla) *Gawasis*, situat a la costa egípcia, que va servir de port marítim durant l'Imperi Mitjà (fig. 57). Aquest ha aportat informació que s'ha pogut contrastar amb altres troballes fetes a l'altre costat del mar Roig, ja que es van torbar unes ceràmiques que van mostrar una associació morfològica entre formes egípcies pertanyents a la dinastia XII i ceràmica identificada com a producció de la cultura de Sabr. Això podria significar la possible existència d'intercanvis entre els dos territoris (Tallet, 2009: 698 plantejat a Servajean, 2016: 181)²⁸.

Un dels debats per establir una possible localització és el significat de la paraula *Wadj-wr* (*w3d wr*), la qual apareix en els textos que acompanyen els relleus de l'expedició de Punt de Deir el-Bahari. Els especialistes estan entre dos possibilitats, "aigua de riu" o "aigua de mar". La seva traducció significaria saber quin mitjà van utilitzar per arribar al país de Punt, de la mateixa manera que significaria descobrir a quina costa del mar Roig es situava, si la africana o la de la península Aràbiga. Aquesta incògnita s'intenta descobrir mitjançant diferents evidències, com ara, els tipus de vaixells i els tipus de peixos representats en els relleus del temple.

En aquest debat hi participen diferents autors, entre els quals trobem per una banda Claude Vandersleyen, que segons els seus estudis el porten a pensar que el significat de *Wadj-wr* seria aigua fluvial (riu Nil), i per l'altre D. Meeks, E. Danielus i H. Steinitz que es decanten per aigua de mar (mar Roig).

Meeks i Basch afirmen que els vaixells que surten representats en els relleus de Deir el-Bahari (*supra* fig. 52) tindrien unes característiques típiques per navegar pel mar, molt més resistents i grans (Servajean, 2016: 185). Vandersleyen defensa la seva postura afirmant que aquesta era una expedició excepcional per la seva llarga distància, a més que el riu Nil podia ser també molt perillós, d'aquí les seves característiques que mostren uns vaixells més resistents (Vandersleyen, 2008: 78, *apud* Servajean, 2016: 186).

Un altre dels factors que s'utilitzen per descobrir el significat de la paraula *Wadj-wr*, són la representació dels peixos en els relleus de Deir el-Bahari (*supra* fig. 48, 52). Per una banda, E. Danielus i H. Steinitz afirmen que els peixos que hi surten representats són espècies tropicals, típiques del mar Roig o l'oceà Índic (Danielus; Steinitz, 1967: 21, *apud*

²⁸ TALLET, P., 2009, *Les Égyptiens et le littoral de la mer Rouge à l'époque pharaonique*, CRAIBL 153/2, Paris.

Servajean, 2016: 187). En canvi, Vandersleyen, per defensar la seva teoria, diu que les representacions dels tipus de peixos no representen un paisatge en concret, com seria el Mar Roig, sinó que només simulen un paisatge aquàtic (Vandersleyen, 1999: 139, *apud* Servajean, 2016: 187).

Amb aquestes teories es pot veure que s'han fet diferents estudis utilitzant diversos mitjans, tot i així encara que actualment es decantin més per la seva situació en les costes africanes del mar Roig, la localització de Punt continua quedant en dubte.

6.3.5. Altres

Pels sobirans era important plasmar les construccions i reformes que feien durant el seu regnat, per així demostrar el seu poder, riquesa i el que feien pel seu país.

Hatxepsut, a l'igual que els seus antecessors, ho va fer representar en relleus, com per exemple, al pòrtic inferior de Deir el-Bahari (*supra* fig. 19) on trobem una representació que mostra el transport per riu dels dos obeliscs de granit (fig. 58) (Siliotti, 1997: 100-101).

Aquests relleus van acompanyats d'inscripcions que donen informació sobre l'extracció dels dos obeliscs de 180 tones cadascun, de les pedreres d'Assuan, com són transportats fins al temple de Karnak i també ens expliquen que un cop al seu destí, aquests esperen que les aigües tornin a baixar per poder descarregar els obeliscs i arrossegar-los per finalment instal·lar-los en el seu lloc corresponent.

Fig. 58. Dibuix del relleus del transport dels obeliscs. Pòrtic inferior, Deir el-Bahari (Tebes). Foto: Desroches, 2008: 143.

En el relleu apareixen els dos vaixells amb els obeliscs inclinats (enquadrats en vermell) d'aquesta manera repartien el pes. També es pot veure que els vaixells més grossos eren ajudats per altres de més petits mitjançant cordes (enquadrat en blau) (Desroches, 2008).

En un altre relleu situat a la Capella Vermella de Karnak es veuen aquests dos obeliscs ja erigits amb la presència de Hatxepsut (enquadrat en verd), amb els seus títols *Maatkare* (enquadrat en vermell) i *Hatxepsut Khenemetamon* (enquadrat en blau), i el déu Amon (enquadrat en groc) (fig. 59). La presència del déu Amon queda justificada pel fet que els obeliscs fossin construccions solars, és a dir, en honor d'un déu solar com era el seu cas (Lurker, 2008: 150).

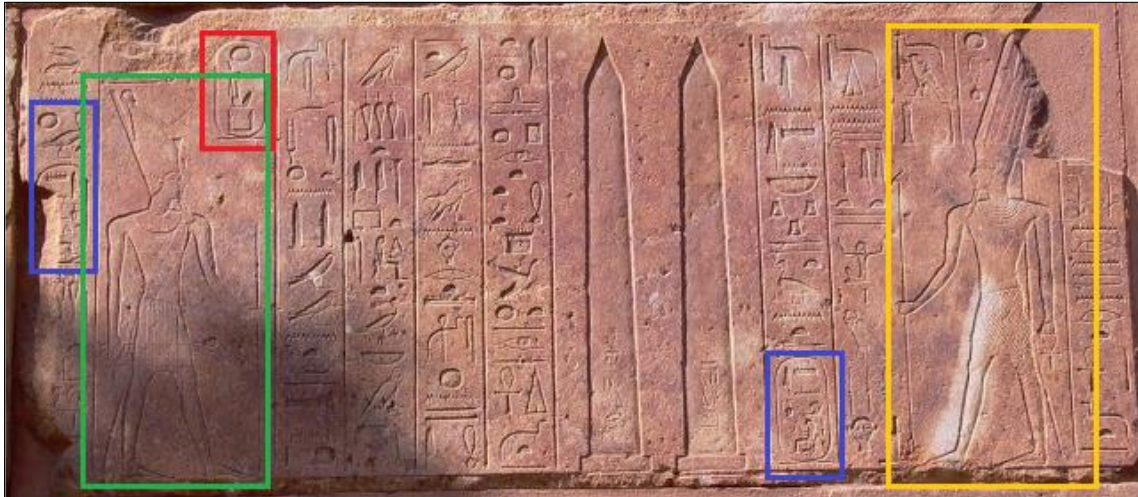

Fig. 59. Relleu amb els dos obeliscs erigits. Capella Vermella de Karnak. Foto: *Arte_Historia_Egipto*, 2017 (modificada).

6.4. Mort

6.4.1. *Damnatio memoriae*

Des d'un primer moment l'autoria d'aquesta *damnatio memoriae* es va atorgar a la venjança de Tutmosis III per la presa de poder de Hatxepsut com a reina faraó d'Egipte, en lloc de romandre com a regent. S'havia arribat a dir fins i tot que ella el va tancar i que va abandonar la política imperialista, cosa que ha quedat totalment descartada avui en dia.

Actualment se sap que els relleus i cartutxos de Hatxepsut que van ser reemplaçats pels del seu fillastre no van ser per venjança personal sinó purament per qüestions polítiques o per necessitats constructives, és a dir, per reformes o ampliacions.

Molts altres reemplaçaments i cisellats no es van fer immediatament després de la seva mort, sinó durant la Dinastia XIX, moment en què el clergat d'Amon recupera el poder i condemna als reis que havien seguit la tradició amarniana, és a dir, que es van assegurar d'esborrar de la història a tots els faraons que havien venerat al déu Aton²⁹. En el cas de Hatxepsut, els reemplaçaments i cisellats van ser en contra de la seva pròpia figura, ja que tot i que havia venerat a Amon va patir la condemna a causa de la seva condició com a dona (Padró, 2008: 238).

Aquesta *damnatio memoriae* la veiem present en diferents indrets, com en alguns relleus de Deir el-Bahari (fig. 60, 61). Moltes de les seves representacions i cartutxos van ser esborrats o reemplaçats per altres faraons de dinasties posteriors, o en algun cas, algun faraó anterior a ella com el seu propi pare Tutmosis I.

Fig. 60. Cartutxos de Hatxepsut esborrats. Capella inferior d'Anubis, Deir el-Bahari (Tebes). Foto: *St. Louis Community College*.

²⁹ Aton: déu solar. Representat amb el disc solar amb raigs que acabaven amb mans que portaven l'*ankh*. Únic déu durant el regnat d'Akhenaton (Lurker, 2008: 52-53).

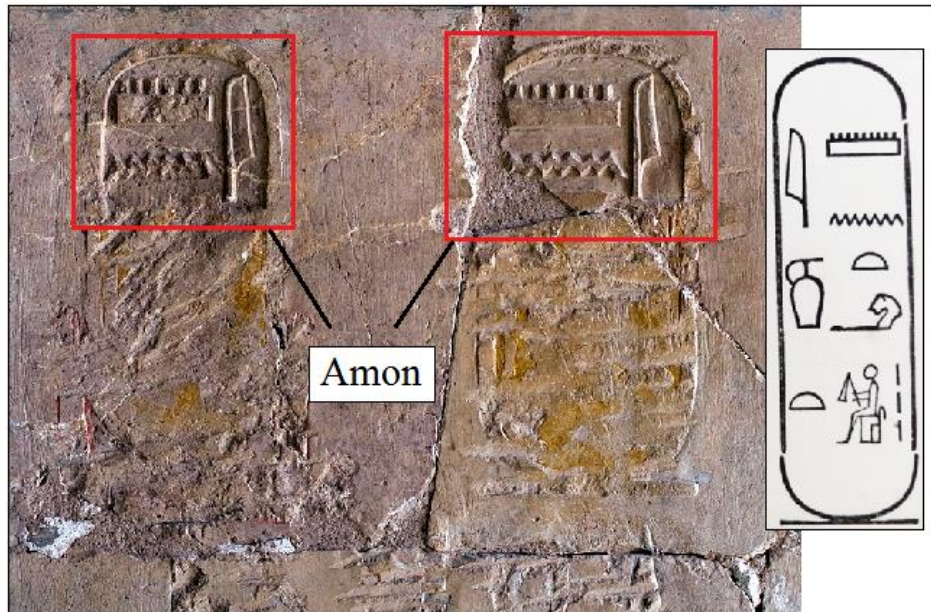

Fig. 61. Cartutxos de Hatxepsut esborrats. Capella inferior d'Anubis, Deir el-Bahari (Tebes). Foto: *St. Louis Community College*; Naville, 1894: 15 (modificada).

En el cas de la imatge superior es poden veure uns cartutxos que, en un passat, portaven el seu nom de naixement a l'interior *Hatxepsut Khenemetamon* (fig. 61) i els quals han patit aquesta *damnatio memoriae*, deixant només a la vista els tres jeroglífics que tenen com a significat "Amon".

De cartutxos esborrats en podem trobar per tot el temple funerari (*supra* fig. 29, 34, 60) i també al temple de Karnak.

Fig. 62. Representació de Hatxepsut esborrada. Capella inferior d'Anubis, Deir el-Bahari (Tebes). Foto: *St. Louis Community College*.

Fig. 63. Representació de Hatxepsut sent batejada per Horus i Thot, esborrada. Conjunt religiós de Karnak. Foto: *Proyecto Djehuty*.

De la mateixa manera que els cartutxos, també trobem representacions completament esborrades (fig. 62, 63).

La *damnatio memoriae* patida en temps posteriors a Tutmosis III i les diferents evidències que s'han anat veient mostren que, com s'ha dit anteriorment, la relació entre Hatxepsut i Tutmosis III no va ser tan dolenta com es pensava i que la intenció d'ella no era enderrocar-lo ni fer un cop d'estat, sinó només igualar-se a ell en el càrrec de sobirà.

6.4.2. Estudi de la mòmia de Hatxepsut i causes de la mort

Com els seus avantpassats, Hatxepsut també es va fer construir una tomba a la Vall dels Reis (fig. 64).

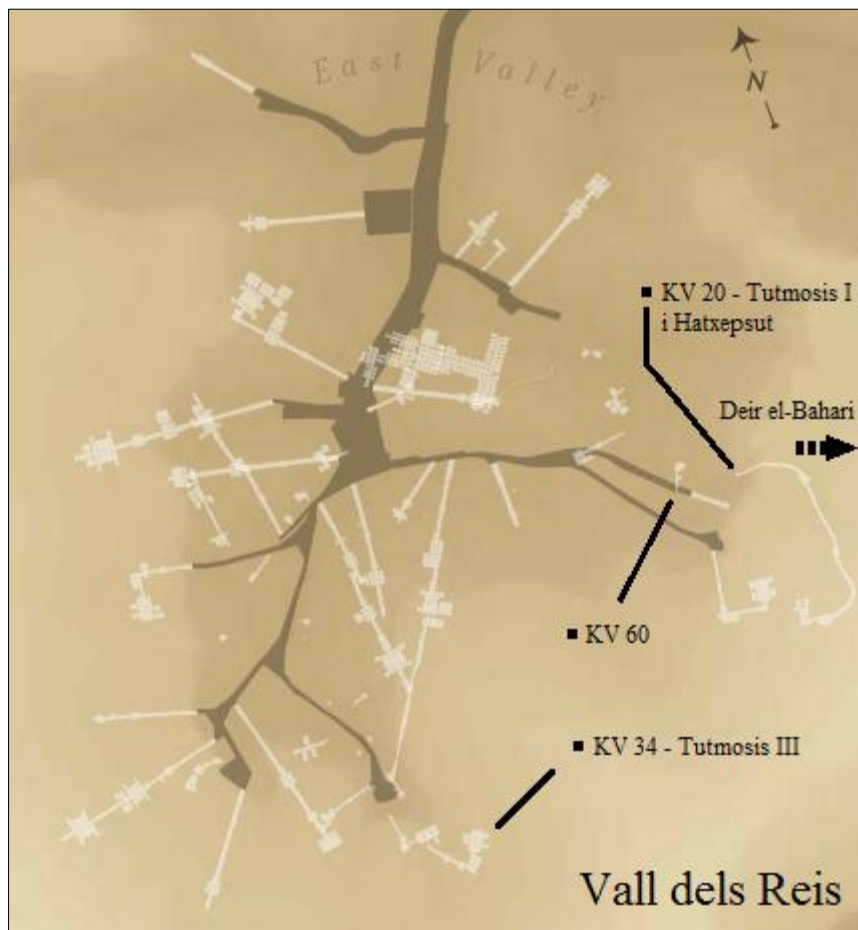

Fig. 64. Mapa de la Vall dels Reis (Tebes, Egipte). Mapa: *Theban Mapping Project* (modificada).

La seva tomba era la KV 20 (fig. 65, 66), la qual va ser descoberta per Howard Carter l'any 1903 i és una de les tombes reials més antigues que s'ha trobat a la Vall dels Reis. El model de la tomba i les seves corbes fan pensar que va ser construïda per connectar amb el temple funerari de Hatxepsut a Deir el-Bahari.

En aquesta tomba és on s'hauria enterrat a la reina faraó però el que van descobrir quan van arribar a la cambra funerària va sorprendre als arqueòlegs, ja que aquesta estava buida (*Theban Mapping Project*).

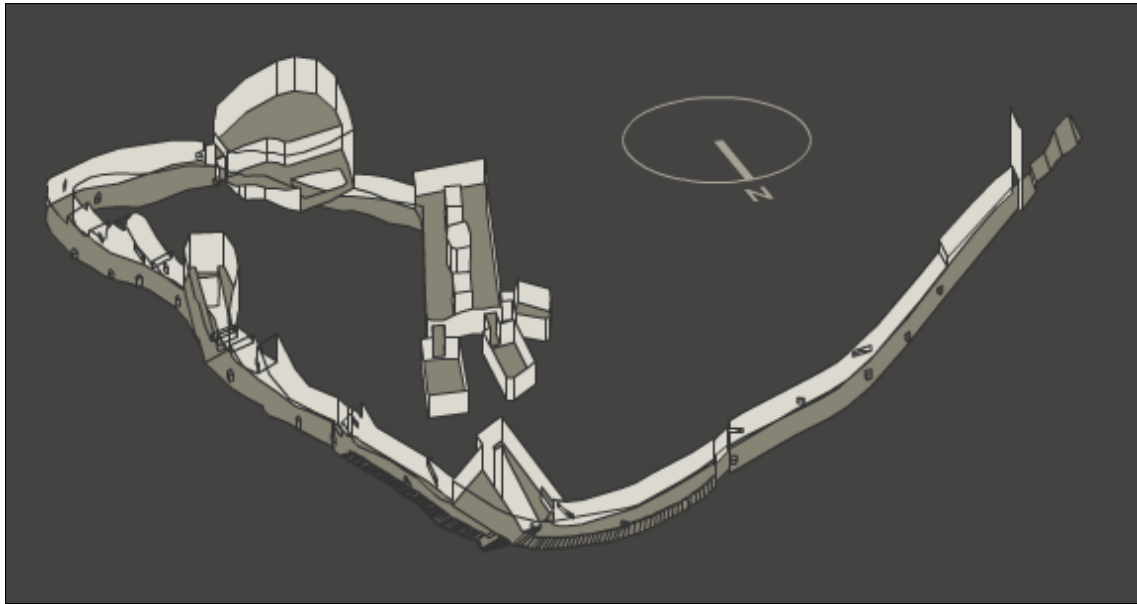

Fig. 65. Reproducció 3D de la tomba KV 20, Vall dels Reis (Tebes, Egipte). Reconstrucció 3D: *Theban Mapping Project*.

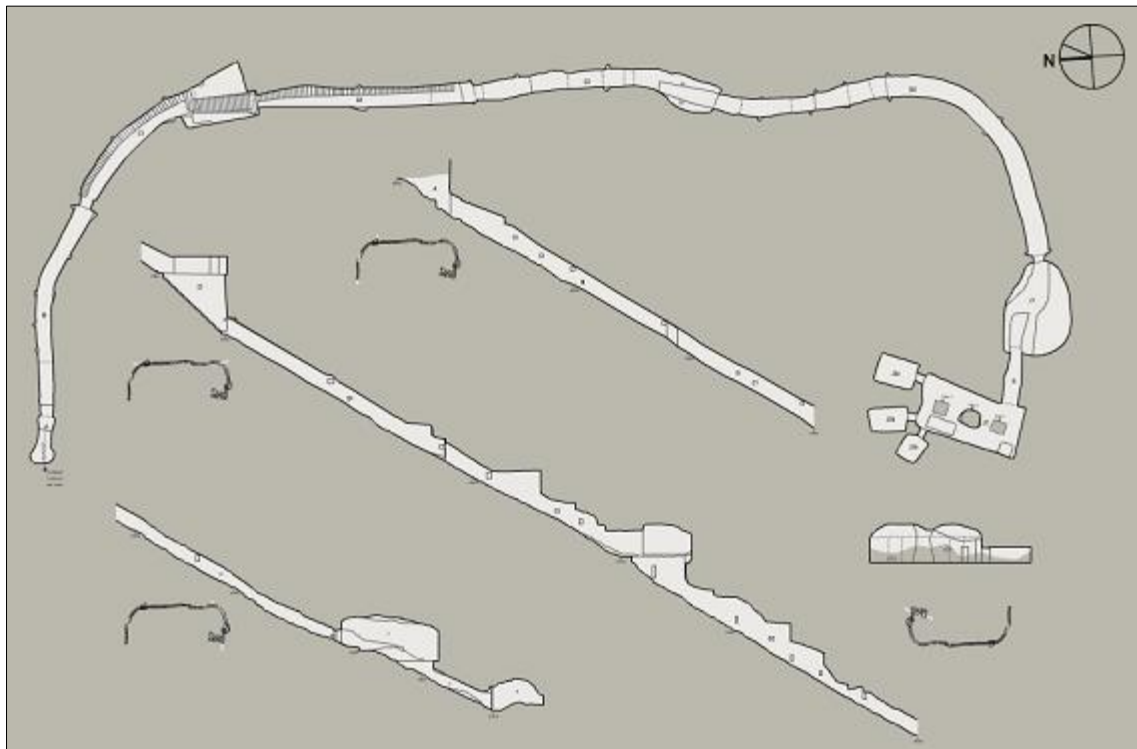

Fig. 66. Planta i perfil de la tomba KV 20, Vall dels Reis (Tebes, Egipte). Planta i perfil: *Theban Mapping Project*.

Va ser a la KV 60 (fig. 67), una tomba que hi havia davant de la tomba KV 20, on es van trobar dues mòmies femenines. A diferència de les altres tombes aquesta no presenta decoracions i és de mida petita, per la qual cosa se li podria donar la categoria d'amagatall. Aquesta consisteix amb una entrada amb una escala (A), un passadís (B) amb una petita càmera lateral (Ba) i al final una gran càmera (J). Pel model arquitectònic, l'arqueòleg

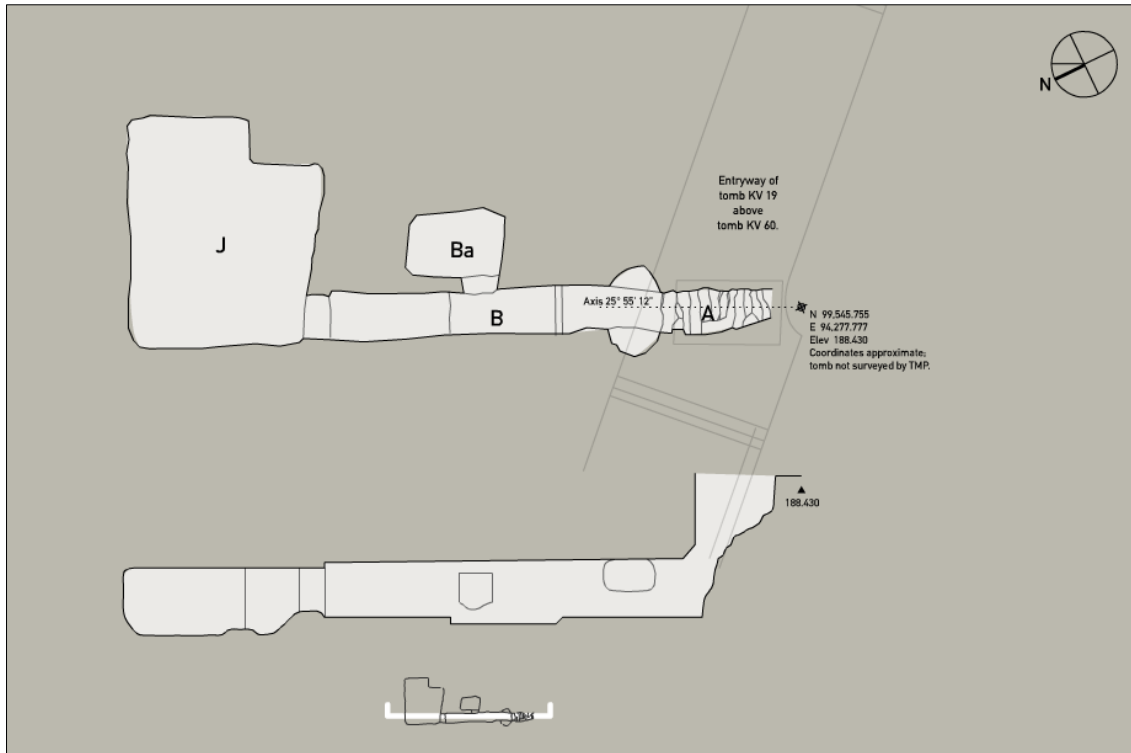

Fig. 67. Planta i perfil de la tomba KV 60, Vall dels Reis (Tebes, Egipte). Planta i perfil: *Theban Mapping Project*.

Donald P. Ryan³⁰ la va datar en temps de la Dinastia XX (*Theban Mapping Project*). De tots els objectes que es van trobar hi havia un taüt que portava una inscripció amb el nom *Sitre* i el títol de dida reial de Hatxepsut. La mòmia que es va trobar a l'interior es va portar al Museu del Caire (*Museum of Egyptian Antiquities*). També es va trobar una altra mòmia que no es va poder identificar.

El fet que el material que es trobés a l'interior fos més antic que la mateixa tomba mostra que va haver-hi un desplaçament i reubicació dels objectes i les mòmies, la pregunta és per què? Per protegir-les de possibles saquejos?

³⁰ Donald P. Ryan, arqueòleg, egiptòleg i escriptor. Membre de la Divisió d'Humanitats de *Pacific Lutheran University*, Tacoma, Washington.

En èpoques posteriors la tomba va ser saquejada i els objectes que es van trobar només eren una part dels que hi havia antigament (*Theban Mapping Project*). Els actes furtius es poden veure gràcies a una mascara de fusta que es va trobar a la cambra, en la qual es veia que li havien arrencat la carcassa d'or. També presentava una osca a la part de la barbata que segurament s'hagués utilitzat per unir una barba postissa típica dels faraons egipcis.

Tot i així, la identitat de la segona mòmia trobada juntament amb la de la dida reial de Hatxepsut, quedava en dubte.

L'any 2007 l'equip de Zahi Hawass va obrir una investigació per trobar la mòmia perduda de la reina faraó. A partir d'aquí es van començar els diferents estudis (Hawass, 2007). Un dels primers va ser establir un perfil dels trets facials de la família de Hatxepsut a partir de les mòmies dels diferents Tutmosis (pare, germanastre i fillastre) que es van trobar a la tomba DB 320 o TT 320 (fig. 68).

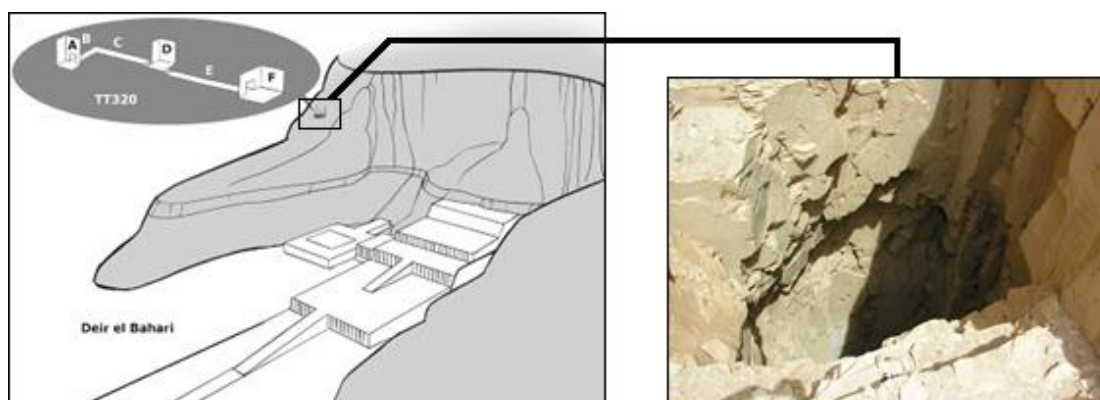

Fig. 68. Tomba DB/TT 320 (Deir el-Bahari, Egipte). Dibuix i foto: *Ushebtis egipcios* (modificada).

La tomba està situada al sud del temple de Deir el-Bahari. Més que una tomba és un amagatall on es van ocultar més de 50 mòmies reials, entre elles, molts dels familiars de Hatxepsut. Juntament amb les mòmies s'hi va trobar una caixa amb el nom de la reina faraó, la qual contenia el seu fetge i intestins momificats i un tros de molar (fig. 69).

Fig. 69. Caixa de Hatxepsut trobada a la tomba DB/TT 320 (Deir el-Bahari, Egipte). Foto: *www.guardians.net*.

Per aconseguir els trets facials de les tres mòmies se'ls hi va fer un escàner mitjançant una màquina de raig X en 3D (escàner de tomografia computeritzada) i d'aquesta manera establir un patró aproximat del rostre que podria tenir Hatxepsut a partir de les cares digitalitzades d'aquestes. Gràcies a aquest mètode també es va poder veure que Tutmosis II i Tumosis III patien algun tipus de malaltia cutània, malaltia que coincidia també amb la mòmia no identificada.

Un altre de les proves que es van fer va ser intentar establir una relació familiar a partir de l'ADN mitocondrial de l'àvia de Hatxepsut, Amosis Nefertari, i així fer un estudi comparatiu amb la mòmia de la tomba KV 60 (no identificada). Els resultats van confirmar el seu parentesc.

Per acabar de confirmar la identitat, es va estudiar la caixa que s'havia trobat a la tomba DB/TT 320 (*supra* fig. 69). El fragment de molar que hi havia a l'interior coincidia perfectament amb una fractura dental que presentava la mòmia (Hawass, 2007).

Fig. 70. Mòmia de Hatxepsut (Tebes, Egipte). Foto: 20 minutos.

Fig. 71. Radiografia de la mòmia de Hatxepsut (Tebes, Egipte). Foto: Amigos de la Egiptologia.

Gràcies a la complementació dels diferents estudis sobre la mòmia no identificada de la tomba KV 60 es va poder donar la molt probable identificació de la reina faraó Hatxepsut. Un cop finalitzat aquest pas es va passar a l'estudi exhaustiu de la mòmia en concret, com les causes de la seva mort.

Gràcies a l'escàner amb Raig X es van descobrir quines malalties patia, un càncer prop de l'abdomen, artritis i segurament també diabetis, però tot i així es descarten com a

motius de la seva mort. En els darrers anys han sorgit diferents teories que intenten explicar quines podrien ser.

L'any 2007, Zahi Hawass i el seu equip va establir una de les hipòtesis afirmant que hauria estat per una infecció de genives al voltant del molar en qüestió, la qual es va veure gràcies a les radiografies (fig. 71). Aquesta infecció provocaria una incapacitat d'ingesta a causa del dolor i per remeiar-ho s'hauria intentat extreure, cosa que provocaria que la infecció s'estengués a la sang i així ocasionant la mort (documental de Hawass, 2007).

L'any 2011 Michael Höveler-Müller, conservador del museu Egipci de la Universitat de Bonn i el Dr. Helmut Wiedefeld, farmacèutic de l'Institut de Farmàcia de la Universitat de Bonn van establir una altra possible hipòtesi, un càncer provocat per un medicament que es prenia per malalties de la pell, el qual hauria contingut un producte altament cancerigen. Aquesta investigació es va fer a partir de l'anàlisi d'un flascó d'uns 15 cm que podria haver pertangut a la reina faraó (fig. 72), ja que es va trobar entre les seves possessions a més de portar inscrit el cartutx amb el seu nom d'entronització, *Maatkare*. En voler veure al seu interior es van adonar que el tap de fang del flascó estava bloquejat, la qual cosa podia significar, o que podia ser a causa de la mateixa brutícia, o que era el tap original, la qual cosa significaria que no s'hauria obert des d'èpoques de Hatxepsut i que conservaria els components originals a l'interior. L'estudi del flascó va ser portat pel Dr. Helmut Wiedefeld, de la Clínica de Radiologia de *Bonn Universitätsklinikum*, on el van escanejar amb un TAC i van confirmar l'originalitat del tap i la presència de residus a l'interior. Seguidament, el Dr. Friedrich Bootz va agafar mostres utilitzant un endoscopi, el qual va permetre saber la cronologia i els ingredients que componien la loció (Bitnavigantes, 2011). Els components trobats van ser:

- Oli de palma
- Nou Moscada
- Àcids grassos no saturats: component utilitzat per tractar malalties de la pell (èczema, psoriasis, etc.).
- Hidrocarburs derivats de la creosota³¹ i del betum: components que actuarien contra la picor que produïen les malalties dermatològiques.

³¹ Substància química derivada del destil·lat de quitrans procedents de la combustió de carbons grassos.

Fig. 72. Flascó amb el nom *Maatkare*. Museu de la universitat de Bonn, Alemanya. Foto: *Universität Bonn* (modificada).

A partir de la identificació dels components van veure que aquest últim era un flascó que contenia una loció per la cura de la pell, això significava que la reina faraó podia patir una malaltia cutània. Aquest mal també estava present en els seus familiars (Tutmosis II i III), tal com s'ha comentat abans. També es van adonar que un d'aquests components era una substància molt perjudicial per a la salut, la creosota. Actualment, aquesta està totalment prohibida en els cosmètics a causa dels seus ingredients, com el benzopirè, que és un hidrocarbur aromàtic altament cancerigen i un dels més elevats que es coneix. El fet d'utilitzar-lo constantment hauria anat augmentant les possibilitats de patir un càncer induït pel benzopirè (Bitnavegantes, 2011).

A partir de la suposada causa de la seva mort s'ha intentat saber si aquesta hauria estat intencionada o involuntària, ja que el fet que la loció contingués ingredients cancerígens podria haver estat per dues causes principals, o per la desconeixença dels efectes secundaris de certs components, o premeditat per provocar una mort camuflada amb la loció dermatològica. Un dels mètodes per obtenir una resposta podria ser comparant amb altres locions dermatològiques de l'època i veure si contenien un dels components perjudicials.

Tot i així, s'ha de tenir en compte, com afirmen alguns autors, que es tenen evidències de què la medicina de l'època era bastant primitiva, cosa que es pot veure amb l'instrumental

quirúrgic, de la mateixa manera que moltes substàncies que s'utilitzaven en els tractaments no eren efectives o fins i tot provocaven efectes secundaris, com podria haver estat el cas de Hatxepsut (Cuenca i Barba, 2004: 70). Vist això, es podria dir que no hi ha evidències clares que mostrin que els egipcis estiguessin al corrent de certes malalties, com tampoc serien conscients de molts dels efectes secundaris de certs remeis mèdics, és a dir, que no hi hauria indicis prou convincents per demostrar que va ser un acte intencionat, per així poder substituir-la.

Altres especialistes com Alfredo Gil Sánchez³² posen en dubte la teoria del flascó, afirmant que la procedència d'aquest no està del tot clara, ja que no consta que hagués estat trobada en la DB 330, ni entre les pertinences de la reina faraó. Ell afirma que encara que el flascó portés el nom d'entronització de Hatxepsut no implicaria que fos de la seva propietat, ja que també podia significar que podia haver estat elaborat sota el seu regnat. Tot i així, ell creu que no es coneix quin seria el tipus de càncer que va patir, com tampoc el seu estat evolutiu i molt menys la seva possible relació amb l'exposició continuada als hidrocarburs aromàtics.

³² Alfredo Gil Sánchez, metge (Medicina familiar i comunitària) i membre de la Societat Catalana d'Egiptologia.

7. Catàleg

Per la realització d'aquest catàleg s'ha buscat la majoria de la informació de cada peça en les col·leccions en línia dels seus respectius museus, d'on també s'han extret la majoria de les fotos. També s'ha intentat enriquir la fitxa mitjançant altra bibliografia.

Cada fitxa s'ha dividit entre els mateixos apartats, el lloc de conservació: on es troba actualment la peça en qüestió; lloc d'origen: quina era la seva localització original; cronologia: la cronologia a la qual pertany; material: el material amb el qual està compost; dimensions: les mides de la peça; descripció: descripció detallada de la peça; Interpretació: la possible informació que es pot extreure de la peça.

En cada fitxa s'han afegit fotos per facilitar la comprensió i la interpretació de la peça.

1. Cap osiríac de Hatxepsut (*Museum of Egyptian Antiquities*)

Lloc de conservació

Museum of Egyptian Antiquities (El Caire, Egipte).

Lloc d'origen

Temple funerari de Hatxepsut, Deir el-Bahari (Tebes, Egipte). Formava part d'un dels colossos osiríacs del pòrtic superior (fig. 1B; 1C).

Cronologia

Imperi Nou, Dinastia XVIII, regne de Hatxepsut (1479-1458 aC).

Material

Pedra calcària pintada.

Dimensions

Altura: 61 cm; amplada: 55 cm.

Fig 1A. Fragment d'un dels colossos osiríacs de Hatxepsut del temple funerari de Deir el-Bahari (*Museum of Egyptian Antiquities*). Foto: *Eternal Egypt*.

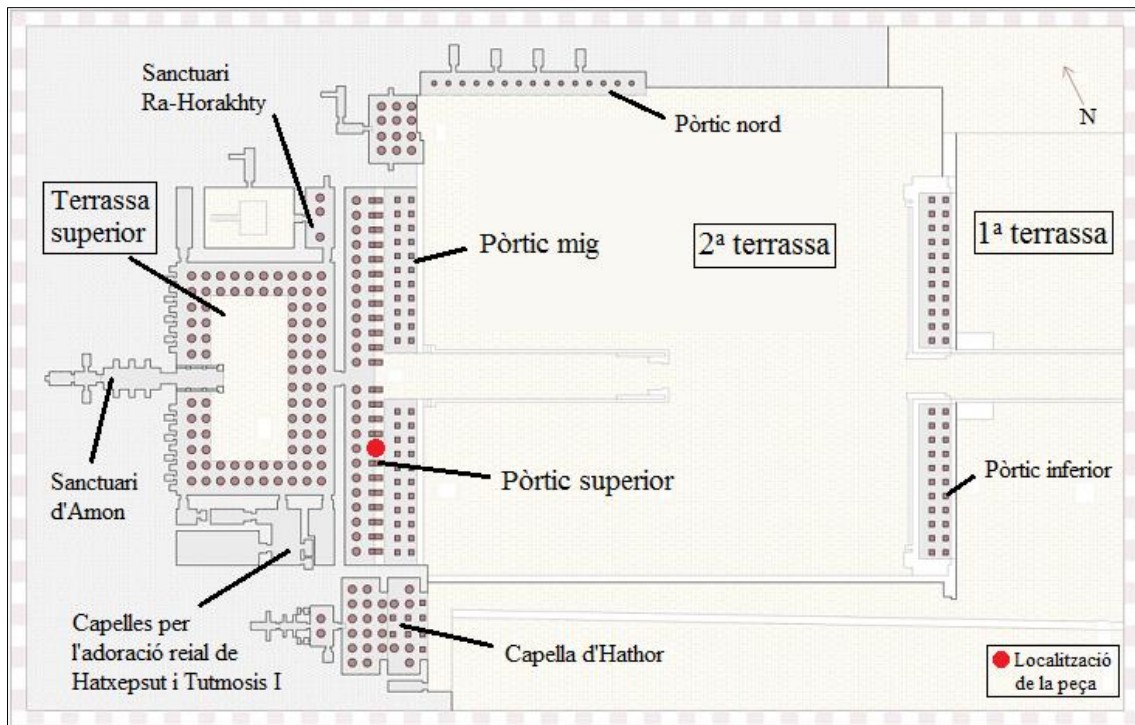

Fig 1B. Planta del temple funerari de Deir el-Bahari (Tebes) amb la localització d'un dels colossos osiríacs. Planta: Sandra Pajares (modificada).

Fig 1C. Colossos osiríacs del pòrtic superior de Deir el-Bahari (Tebes). Foto: *Línea Serpentinata*.

Descripció

Cap d'un colós que representa a Hatxepsut en forma osiríaca. En l'estàtua completa es pot veure amb el fuet i el ceptre encreuats sobre el pit que simbolitzaven la protecció i l'autoritat (Lurker, 2008: 54). La cara presenta els trets suaus típics femenins, com les celles corbades, els ulls allargats amb línies cosmètiques, el nas delicat i fi, les galtes plenes i una boca suau. Tot i així també porta els atributs faraònics com el color vermellós de la pell i la barba postissa que la fan semblar a un home. A la part superior es veu el que podria ser l'inici d'una doble corona de l'Alt i Baix Egipte.

Seguint els canons de l'Imperi Nou, l'estàtua ja no és tan hieràtica com les d'èpoques anteriors. En aquest cas es veu com desprèn una certa expressivitat amb la mirada i amb el somriure tutmosida (*Historia del Arte*, 2015: 28).

Interpretació

La forma osiríaca amb els braços encreuats sobre el pit era una representació que assolien els faraons *postmortem*, atès que quan morien eren divinitzats. El fet que adopti la forma d'un déu demostra que va arribar a assolir el càrrec de reina faraó d'Egipte.

L'estàtua permet veure a Hatxepsut amb els atributs típics d'un rei egipci però sense deixar de banda els trets femenins. Al llarg del temps s'ha debatut molt el perquè d'aquestes representacions masculines, no obstant, s'ha pogut observar que tots els faraons comparteixen unes mateixes característiques entre ells, per aquesta raó es podria afirmar que la seva intenció no era camuflar la seva identitat sinó que simplement seguia una tradició establerta per la imatge del faraó.

La doble corona de l'Alt i Baix Egipte és un indicador del poder que tenia sobre tot el territori egipci.

Bibliografia

LURKER, M., 2008, *Diccionario de dioses y simbolos del Egipto Antiguo*, Segona edició, Indigo, Barcelona.

Historia del Arte, 2015, *Rostro de Hatshepsut* [en línia], http://cmapspublic2.ihmc.us/rid=1192405658803_569685938_19469/Historia, Consultat el 28.03.2017, 27-28.

MANNICHE, L., 1994, *L'Art Égyptien*, París, Flammarion, 123-124.

Fotografies

Fig. 1A: Eternal Egypt, *Queen Hatshepsut* [en línia], http://www.eternegypt.org/EternalEgyptWebsiteWeb/HomeServlet?ee_website_action_key=action.display.element&story_id=&module_id=&element_id=70540&language_id=1&text=text, Consultat el 25.02.2017.

Fig. 1B: Bajo las arenas de Kemet, *Djeser-Djeseru, el Templo de Hatshepsut en Deir el-Bahari* [en línia], <https://bajolasarenasdekemet.wordpress.com/2016/11/23/djeser-djeseru-el-templo-de-hatshepsut/>, Consultat el 26.03.2017.

Fig. 1C: Línea Serpentinata, *Hatshepsut, la reina que fue rey* [en línia], <http://lineaserpentinata.blogspot.com.es/2008/10/hatshepsut-la-reina-que-fue-rey.html>, Consultat el 01.04.2017.

2. Cap osiriàc de Hatxepsut (*The Metropolitan Museum of Art*)

Lloc de conservació

The *Metropolitan Museum of Art* (Nova York, EE.UU).

Lloc d'origen

Temple funerari de Hatxepsut, Deir el-Bahari (Tebes, Egipte). A la paret posterior de la terrassa superior (fig. 2B).

Cronologia

Imperi Nou, Dinastia XVIII, regne de Hatxepsut (1479-1458 aC).

Material

Pedra calcària pintada.

Dimensions

Altura: 126,5 cm; amplada: 34,9 cm; profunditat: 59,4 cm.

Fig. 2A. Fragment d'una de les estàtues osiriàques del temple funerari de Deir el-Bahari. Foto: THE MET

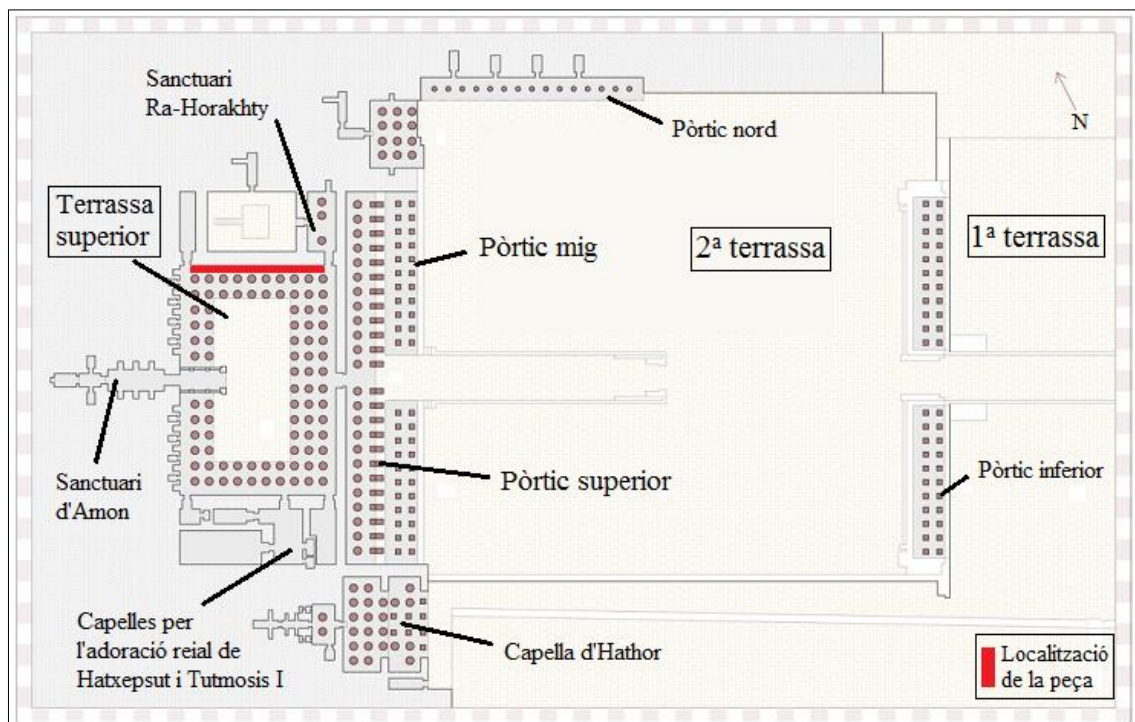

Fig. 2B. Planta del temple funerari de Deir el-Bahari (Tebes) amb la possible localització de l'estàtua osiriàca de Hatxepsut. Planta: Sandra Pajares (modificada).

Descripció

Cap d'un colós que representa a Hatxepsut en forma osiríaca. En l'estàtua completa es pot veure amb el fuet i el ceptre encreuats sobre el pit que simbolitzaven la protecció i l'autoritat (Lurker, 2008: 54). La cara presenta els trets suaus típics femenins, com les celles corbades, els ulls allargats amb línies cosmètiques, el nas delicat i fi, les galtes plenes i una boca suau. Tot i així també porta els atributs faraònics com el color vermellós de la pell i la barba postissa que la fan semblar a un home. També porta la doble corona de l'Alt i Baix Egipte, de la qual encara queden restes de la pintura vermella.

Seguint els canons de l'Imperi Nou, l'estàtua ja no és tan hieràtica com les d'èpoques anteriors. En aquest cas es veu com desprèn una certa expressivitat amb la mirada i amb el somriure tutmosida (*Historia del Arte*, 2015: 28).

L'estàtua no es localitzava juntament amb els colossos osiríacs que es trobaven units als pilars del pòrtic superior i els quals eren més grans, sinó que formava part d'un grup d'estàtues de mida més petita que estaven tallades en alt relleu en la paret posterior de la terrassa superior del temple.

Interpretació

La forma osiríaca amb els braços encreuats sobre el pit era una representació que assolien els faraons *postmortem*, atès que quan morien eren divinitzats. El fet que adopti la forma d'un déu demostra que va arribar a assolir el càrrec de reina faraó d'Egipte.

L'estàtua permet veure a Hatxepsut amb els atributs típics d'un rei egipci però sense deixar de banda els trets femenins. Al llarg del temps s'ha debatut molt el perquè d'aquestes representacions masculines, no obstant, s'ha pogut observar que tots els faraons comparteixen unes mateixes característiques entre ells, per aquesta raó es podria afirmar que la seva intenció no era camuflar la seva identitat sinó que simplement seguia una tradició establerta per la imatge del faraó.

La doble corona de l'Alt i Baix Egipte és un indicador del poder que tenia sobre tot el territori egipci. També ens aporta informació d'on podia haver estat col·locada, com per exemple en aquest cas podria haver estat situada a la banda nord de la terrassa, contràriament a altres estàtues iguals que portaven la corona blanca de l'Alt Egipte i que haurien estat a la banda sud de la terrassa, fent referència al territori que representava.

Bibliografia

LURKER, M., 2008, *Diccionario de dioses y simbolos del Egipto Antiguo*, Segona edició, Indigo, Barcelona.

Historia del Arte, 2015, *Rostró de Hatshepsut* [en línia], http://cmapspublic2.ihmc.us/rid=1192405658803_569685938_19469/Historia, Consultat el 28.03.2017: 28.

MANNICHE, L., 1994, *L'Art Égyptien*, Flammarion, París, 123-124.

THE MET, *Head from an Osiride Statue of Hatshepsut* [en línia], <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/547553>, Consultat el 02.03.2017.

Fotografia

Fig. 2A: THE MET, *Head from an Osiride Statue of Hatshepsut* [en línia], <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/547553>, Consultat el 02.03.2017.

Fig. 2B: Bajo las arenas de Kemet, *Djeser-Djeseru, el Templo de Hatshepsut en Deir el-Bahar* [en línia], <https://bajolasarenasdekemet.wordpress.com/2016/11/23/djeser-djeseru-el-templo-de-hatshepsut/>, Consultat el 26.03.2017.

3. Cap de Hatxepsut (*The Cleveland Museum of Art*)

Lloc de conservació

The Cleveland Museum of Art (Cleveland, EE.UU).

Lloc d'origen

Desconegut.

Cronologia

Imperi Nou, Dinastia XVIII, regne de Hatxepsut (1479-1458 aC).

Material

Granit negre.

Dimensions

Altura: 16,2 cm; amplada: 14,9 cm; profunditat 17,8 cm.

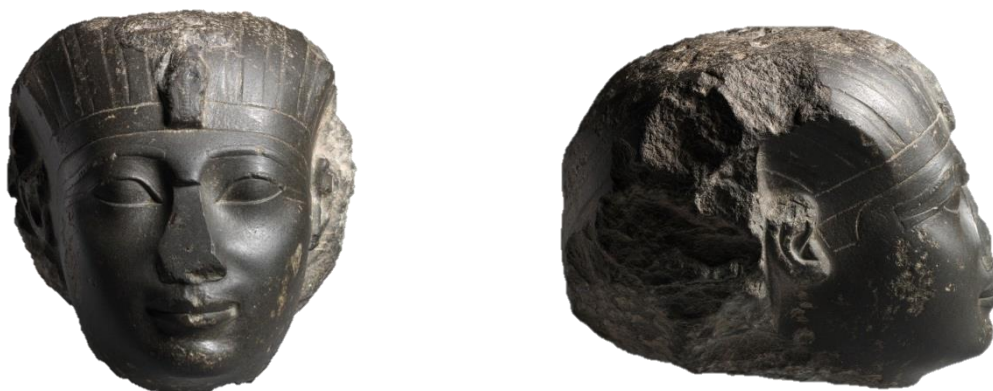

Fig. 3A. Cap representant a la reina faraó Hatxepsut o a Tutmosis III (fragment d'estàtua). Foto frontal (esquerra); foto lateral (dreta) Fotos: *The Cleveland Museum of Art*.

Descripció

Aquest fragment d'estàtua tant pot representar a la reina faraó Hatxepsut com el seu fillastre i corregent Tutmosis III, ja que els trets facials són difícils de distingir.

Se sap que és un dels dos personatges pels atributs faraònics que es poden observar, com el *nemes* ratllat amb l'*ureus* a la part superior del cap. La cara desprèn una certa expressivitat amb la mirada i el somriure tutmosida (*Historia del Arte*, 2015: 28).

Interpretació

El cap formaria part d'una estàtua de cos complet. No ens aporta informació particular sobre Hatxepsut però sí que mostra aquesta dificultat que, en moltes ocasions, es presenta per diferenciar entre els dos sobirans.

També demostra que la imatge del faraó seguia uns canons estipulats, ja que tots es representaven de la mateixa manera, cosa que feia difícil la seva identificació, a no ser que es trobés la resta de l'estàtua, on normalment hi havia les inscripcions i cartutxos amb els noms.

En aquest cas s'hi ha d'afegir que el fet de ser una corregència i la probabilitat que els mateixos escultors treballessin pels dos sobirans, dificultaria, encara més, la seva identificació.

Bibliografia

Historia del Arte, 2015, *Rostró de Hatshepsut* [en línia],
http://cmapspublic2.ihmc.us/rid=1192405658803_569685938_19469/Historia,
Consultat el 28.03.2017: 28.

The Cleveland Museum of Art, *Head of Queen Hatshepsut* [en línia],
www.clevelandart.org/art/1917.976, Consultat el 20.03.2017.

Fotografies

The Cleveland Museum of Art, *Head of Queen Hatshepsut* [en línia],
www.clevelandart.org/art/1917.976, Consultat el 20.03.2017.

4. Cap de Hatxepsut (*Brooklyn Museum*)

Lloc de conservació

Brooklyn Museum (Nova York, EE.UU).

Lloc d'origen

Desconegut.

Cronologia

Imperi Nou, Dinastia XVIII, regne de Hatxepsut (1479-1458 aC).

Material

Granit negre.

Dimensions

Altura: 26 cm.

Fig. 4A. Cap representant a la reina faraó Hatxepsut o a Tutmosis III (fragment d'estàtua). Fotos: *Brooklyn Museum*.

Descripció

Aquest fragment d'estàtua tant pot representar a la reina faraó Hatxepsut com el seu fillastre i corregent Tutmosis III, ja que els trets facials són difícils de distingir.

Se sap que és un dels dos personatges pels atributs faraònics que es poden observar, com el *nemes* ratllat amb l'*ureus* a la part superior del cap. La cara desprèn una certa expressivitat amb la mirada i el somriure tutmosida (*Historia del Arte*, 2015: 28).

Els especialistes afirmen que a la part superior del cap portaria el plomatge i ales del déu Horus, la qual cosa també demostra la seva reialesa a més dels altres atributs esmentats.

Interpretació

Formaria part segurament d'una estàtua de cos complet. No ens aporta informació particular sobre Hatshepsut però sí que ens mostra aquesta dificultat que hi ha per distingir entres els dos sobirans.

També demostra que la imatge del faraó seguia uns canons estipulats, ja que tots es representaven de la mateixa manera, cosa que feia difícil la seva identificació, a no ser que es trobés la resta de l'estàtua, on normalment hi havia les inscripcions i cartutxos amb els noms.

En aquest cas s'hi ha d'afegir que el fet de ser una corregència i la probabilitat que els mateixos escultors treballessin pels dos sobirans, dificultaria, encara més, la seva identificació.

Bibliografia

Brooklyn Museum, *Head of Hatshepsut or Thutmose III* [en línia], <https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/3611>, Consultat el 20.03.2017.

Historia del Arte, 2015, *Rostro de Hatshepsut* [en línia], http://cmapspublic2.ihmc.us/rid=1192405658803_569685938_19469/Historia, Consultat el 28.03.2017: 28.

Fotografies

Brooklyn Museum, *Head of Hatshepsut or Thutmose III* [en línia], <https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/3611>, Consultat el 20.03.2017.

5. Bust de Hatxepsut (*Museum of Fine Arts*)

Lloc de conservació

Museum of Fine Arts (Boston, EE.UU).

Lloc d'origen

Desconegut.

Cronologia

Imperi Nou, Dinastia XVIII, regne de Hatxepsut (1479-1458 aC).

Material

Diorita, quarz.

Dimensions

Desconegudes.

Fig. 5A. Cap representant a Hatxepsut. Fragment d'una estàtua de peu. Fotos: *Museum of Fine Arts*, Boston, EE.UU.

Descripció

El bust formaria part d'un parell d'estàtues que estarien en peu. Representa a una jove Hatxepsut portant una perruca amb el que semblaria ser un *ureus* a la part frontal, el qual era un símbol de la reialesa (Lurker, 2008: 208).

Com totes les estàtues a partir del regne de Hatxepsut es pot veure que ja no és tan hieràtica com altres d'èpoques anteriors. En aquest cas desprèn una certa expressivitat amb la mirada i amb el somriure tutmosida (*Historia del Arte*, 2015: 28), tret típic de la Dinastia XVIII.

Interpretació

El bust podria representar a Hatxepsut abans de proclamar-se reina faraó, ja que mostra trets que li donen un cert aire juvenil. Està identificada com una dona egípcia, contràriament a com normalment apareixia durant la seva etapa com a sobirana amb tots els atributs reials (*nemes* ratllat, barba postissa, torç nu, etc.).

Bibliografia

LURKER, M., 2008, *Diccionario de dioses y simbolos del Egipto Antiguo*, Segona edició, Indigo, Barcelona.

MFA, *Statue fragment of Hatshepsut* [en línia], www.mfa.org/collections/object/statue-fragment-of-hatshepsut-148431, Consultat el 25.03.2017.

Historia del Arte, 2015, *Rostro de Hatshepsut* [en línia], http://cmapspublic2.ihmc.us/rid=1192405658803_569685938_19469/Historia, Consultat el 28.03.2017: 28.

Fotografies

MFA, *Statue fragment of Hatshepsut* [en línia], www.mfa.org/collections/object/statue-fragment-of-hatshepsut-148431, Consultat el 25.03.2017.

6. Estàtua sedent de Hatxepsut (*The Metropolitan Museum of Art*)

Lloc de conservació

The Metropolitan Museum of Art (Nova York, EE.UU).

Lloc d'origen

Temple funerari de Hatxepsut, Deir el-Bahari (Tebes, Egipte).

Cronologia

Imperi Nou, Dinastia XVIII, regne de Hatxepsut (1479-1458 aC).

Material

Pedra calcària.

Dimensions

Altura: 195 cm; amplada: 49 cm; profunditat: 114 cm.

Fig. 6A. Estàtua sedent representant a Hatxepsut. Foto: THE MET.

Descripció

L'estàtua representa a Hatxepsut asseguda sobre un tron amb els diferents atributs reials, com el tocat *nemes* amb un *ureus*, la falda reial i el tors nu. Tot i així, es pot observar que es tracta d'una estàtua femenina, ja sigui per la forma dels pits, cara o el color de pell clar amb el que es representaven a les dones.

Als dos costats de les cames s'identifiquen alguns dels diferents títols reials en femení (*EcuRed*) :

- Al costat de la cama dreta es pot veure que es presentava com "la bellesa divina de/ la bona deessa, *Maatkare*. *Maatkare* és el seu nom d'entronització i un dels seus títols reials, per aquesta raó es troba protegit dins d'un cartutx. Aquest nom podria significar "verdader és el *ka* de Re" o "ordre és el *ka* de Re", etc.³³ (fig. 6B; 6C). El *ka* simbolitzava la força vital (Lurker, 2008: 119-120).

³³ *Maat*: és una idea complexa que té diversos significats, "veritat", "raó", "justícia", "ordre", etc.

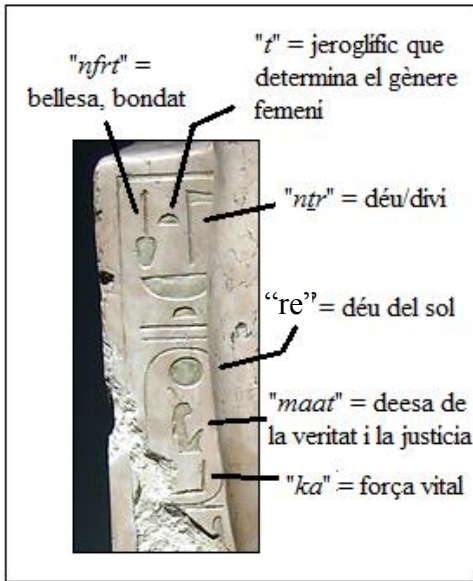

Fig. 6B. Traducció d'un fragment d'inscripció, on es pot llegir "La bona deessa, *Maatkare*". Foto: THE MET (modificada).

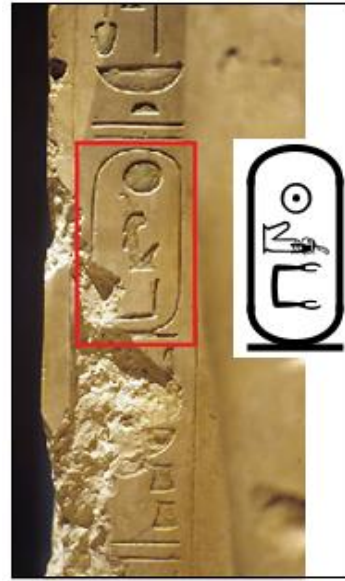

Fig. 6C. Cartutx amb el nom d'entronització "*Maatkare*" dins d'un cartutx. Foto: THE MET. Cartutx: *EcuRed* (modificada).

- Al costat de la cama esquerra es pot veure com es divinitza i a la vegada legitima proclamant-se "filla de Re", seguit d'un cartutx amb el seu nom de naixement *Hatxepsut Khenemetamon*, el qual significa "la primera de les nobles, aquella que s'uneix a Amon" (fig. 6D).

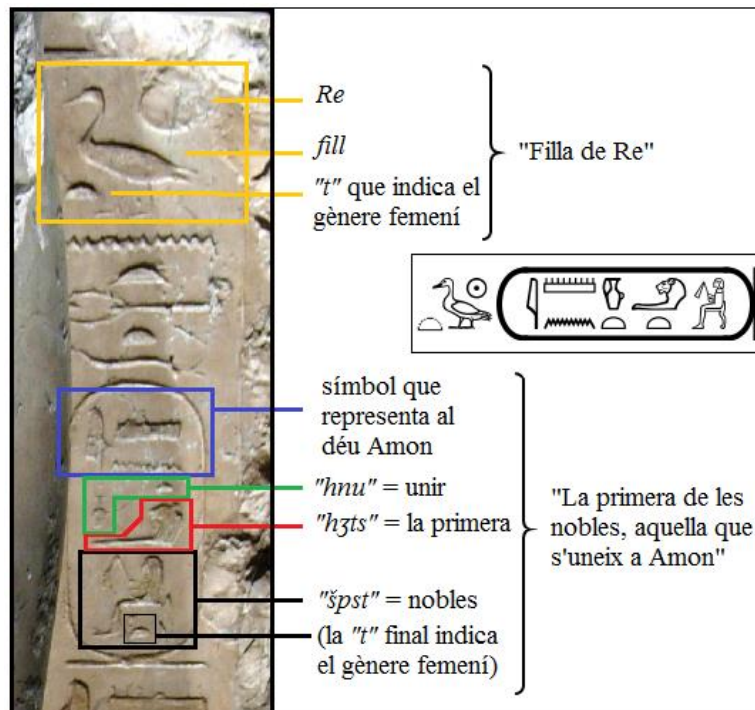

Fig. 6D. Traducció d'un dels cartutxos reials, on es pot llegir "filla de Re, *Hatxepsut Khenemetamon*" (la primera de les dames nobles, aquella que s'uneix a Amon). Foto: THE MET. Cartutx: *EcuRed* (modificada).

Seguint els canons de l'Imperi Nou, l'estàtua ja no és tan hieràtica com altres d'èpoques anteriors. En aquest cas es veu com desprèn una certa expressivitat amb la mirada i el somriure tutmosida (*Historia del Arte*). També presenta restes de pigment que mostrarien el color real de l'estàtua, blau i groc a la part posterior del cap que seria el *nemes*, i també restes de pigment blau en alguns dels jeroglífics de les inscripcions.

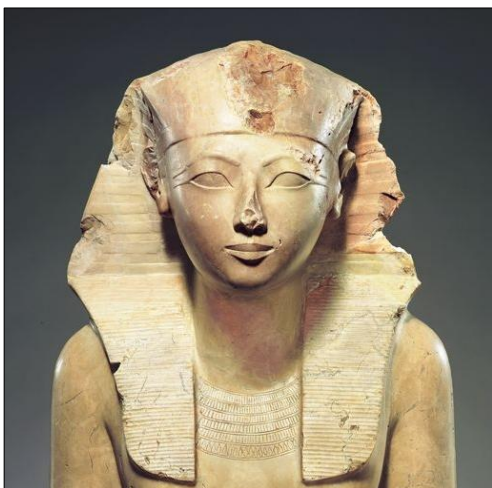

Fig. 6E. Part de la cara de l'estàtua de Hatxepsut, amb el famós "somriure tutmosida": THE MET.

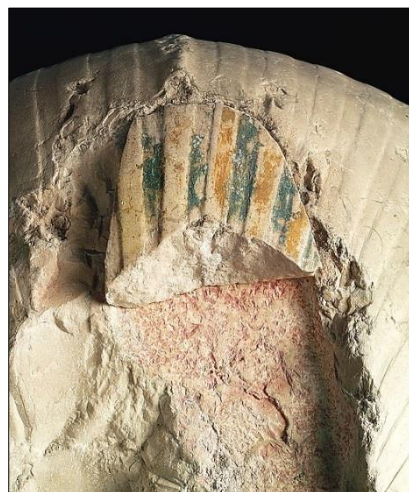

Fig. 6F. Restes de pigment blau i groc de la part posterior del cap (*nemes*). Foto: THE MET.

Interpretació

L'estàtua mostra, al mateix moment, la identitat femenina de Hatxepsut i el seu càrrec com a reina faraó d'Egipte, el qual es pot veure gràcies als diferents atributs reials i a les inscripcions on apareixen els seus títols (en femení), com el seu nom d'entronització *Maatkare*. També demostra la seva legitimitat al tron proclamant-se "filla de Re" seguit del seu nom de naixement dins d'un cartutx *Hatxepsut Khenemetamon*.

Una vegada més es pot veure, mitjançant una estàtua, que no va renunciar mai a la seva identitat femenina encara que moltes vegades es fes representar amb els atributs faraònics que la feien semblar a un home.

Les mans sobre la falda era una manera de representar l'estabilitat del país, ja que es té constància que durant el seu regnat va restablir relacions comercials perdudes en èpoques anteriors, aportant riquesa i prosperitat.

Alguns autors com Gay Robins creuen que aquesta estàtua podria haver estat feta durant els seus anys com a regent, és a dir, abans de proclamar-se reina faraó d'Egipte, i que més

tard hauria fet afegir els diferents títols reials. Aquesta idea estaria recolzada pel fort aspecte femení que dominaria sobre el masculí (Robins, 1993: 46). Tot i així també hi ha aspectes que ho posen en dubte, com el fet de presentar alguns atributs faraònics difícils d'afegir, com el *nemes* ratllat i el tipus d'indumentària reial.

Bibliografia

EcuRed, 2017, *Titulatura real (Antiguo Egipto)* [en línia],
[https://www.ecured.cu/Titulatura_real_\(Antiguo_Egipto\)](https://www.ecured.cu/Titulatura_real_(Antiguo_Egipto)), Consultat el 28.03.2017.

Historia del Arte, 2015, *Rostro de Hatshepsut* [en línia],
http://cmapspublic2.ihmc.us/rid=1192405658803_569685938_19469/Historia,
Consultat el 28.03.2017.

LURKER, M., 2008, *Diccionario de dioses y simbolos del Egipto Antiguo*, Segona edició, Indigo, Barcelona, 119-120.

THE MET, *Seated Statue of Hatshepsut* [en línia],
<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544450>, Consultat el 23.03.2017.

Traduccions de les inscripcions

Amb l'ajuda de A. Ayén.

ROBINS, G., 1999, The Name of Hatshepsut as King, *The Journal of Egyptian Archaeology* 85, 103-112.

ROBINS, G., 1993, *Women in Ancient Egypt*, British Museum Press, Londres

Fotografies

Fig. 6A; 6B; 6E; 6F: THE MET, *Seated Statue of Hatshepsut* [en línia],
<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544450>, Consultat el 23.03.2017.

Fig. 6C; 6D: THE MET, *Seated Statue of Hatshepsut* [en línia],
<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544450>, Consultat el 28.03.2017.

EcuRed, 2017, *Titulatura real (Antiguo Egipto)* [en línia],
[https://www.ecured.cu/Titulatura_real_\(Antiguo_Egipto\)](https://www.ecured.cu/Titulatura_real_(Antiguo_Egipto)), Consultat el 28.03.2017.

7. Estàtua sedent de granit de Hatxepsut (*The Metropolitan Museum of Art*)

Lloc de conservació

The Metropolitan Museum of Art (Nova York, EE.UU).

Lloc d'origen

Temple funerari de Hatxepsut, Deir el-Bahari (Tebes, Egipte).

Cronologia

Imperi Nou, Dinastia XVIII, regne de Hatxepsut (1479-1458 aC).

Material

Granit.

Dimensions

Altura: 167 cm.

Fig. 7A. Estàtua de Hatxepsut sedent. Foto: THE MET.

Fig. 7B. Estàtua de Hatxepsut sedent on es pot apreciar una cara amb trets més femenins. Foto: flickr.

Descripció

Estàtua representant a Hatxepsut amb trets plenament femenins com la forma de pits més marcats, trets fisiològics de la cara i indumentària femenina amb una faldilla llarga. Tot i així, també porta un atribut faraònic molt important, el tocat del *nemes* ratllat.

Presenta inscripcions, les quals es troben malmeses, ara bé, s'ha pogut distingir el seu nom d'entronització *Maatkare* dins del cartutx al costat de la cama dreta que podria significar “verdader és el *ka* de Re” o “ordre és el *ka* de Re”, etc.³⁴.

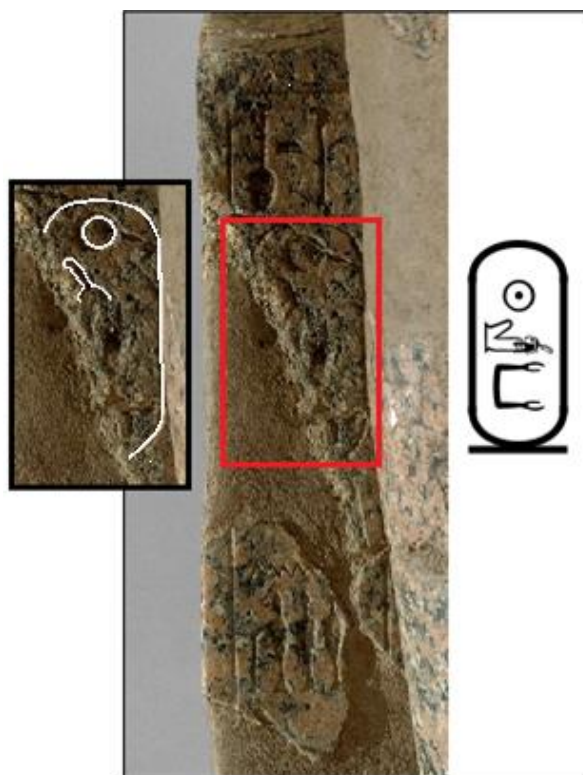

Fig. 7B. Cartutx amb el nom d'entronització *Maatkare*.
Foto: THE MET. Cartutx: *EcuRed* (modificada).

Interpretació

L'estàtua mostra la identitat femenina de Hatxepsut i el seu càrrec de reina faraó d'Egipte, el qual es pot veure gràcies als atributs reials (*nemes* ratllat) i a les inscripcions, on podem identificar, tot i estar malmeses, el seu nom d'entronització *Maatkare*.

Una vegada més es pot veure, mitjançant una estàtua, que no va renunciar a la seva identitat femenina, encara que moltes vegades es fes representar amb els atributs faraònics que la feien semblar a un home.

Les mans sobre la falda era una manera de representar l'estabilitat del país, ja que es té constància que durant el seu regnat va restablir relacions comercials perdudes en èpoques anteriors, aportant riquesa i prosperitat.

³⁴ “*Maat*” és una idea complexa que té diversos significats, “veritat”, “raó”, “justícia”, “ordre”, etc.

Alguns autors com Gay Robins creuen que aquesta estàtua podria haver estat feta durant els seus anys com a regent, és a dir, abans de proclamar-se reina faraó d'Egipte, i que més tard hauria fet afegir els diferents títols reials. Aquesta idea estaria recolzada pel fort aspecte femení que dominaria sobre el masculí (Robins, 1993: 46). Tot i així també hi ha aspectes que ho posen en dubte, com el fet de presentar alguns atributs faraònics difícils d'agregar, com el *nemes* ratllat i el tipus d'indumentària reial.

Bibliografia

EcuRed, 2017, *Titulatura real (Antiguo Egipto)* [en línia], [https://www.ecured.cu/Titulatura_real_\(Antiguo_Egipto\)](https://www.ecured.cu/Titulatura_real_(Antiguo_Egipto)), Consultat el 28.03.2017.

ROBINS, G., 1999, The Name of Hatshepsut as King, *The Journal of Egyptian Archaeology* 85, 103-112.

ROBINS, G., 1993, *Women in Ancient Egypt*, British Museum Press, Londres.

THE MET, *The Female Pharaoh Hatshepsut* [en línia], <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544849>, Consultat el 23.03.2017.

Fotografies

Fig. 7A: THE MET, *The Female Pharaoh Hatshepsut* [en línia], <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544849>, Consultat el 23.03.2017.

Fig. 7B: Flickr, *Maat-Ka-Re Hatsepsoet (RMO)* [en línia], <https://www.flickr.com/photos/koopmanrob/3675140485/in/photostream/>, Consultat el 29.03.2017.

Fig. 7C: THE MET, *The Female Pharaoh Hatshepsut* [en línia], <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544849>, Consultat el 28.03.2017.

EcuRed, 2017, *Titulatura real (Antiguo Egipto)* [en línia], [https://www.ecured.cu/Titulatura_real_\(Antiguo_Egipto\)](https://www.ecured.cu/Titulatura_real_(Antiguo_Egipto)), Consultat el 28.03.2017.

8. Estàtua de Hatxepsut amb el tocat *khat* (*The Metropolitan Museum of Art*)

Lloc de conservació

The Metropolitan Museum of Art (Nova York, EE.UU).

Lloc d'origen

Temple funerari de Hatxepsut, Deir el-Bahari (Tebes, Egipte). Situada al pati inferior, és a dir, la primera terrassa (fig. 8B).

Cronologia

Imperi Nou, Dinastia XVIII, regne de Hatxepsut (1479-1458 aC).

Material

Diorita

Dimensions

Altura: 150 cm; amplada: 38 cm; profunditat: 80 cm.

Fig. 8A. Estàtua de Hatxepsut sedent. Foto: THE MET.

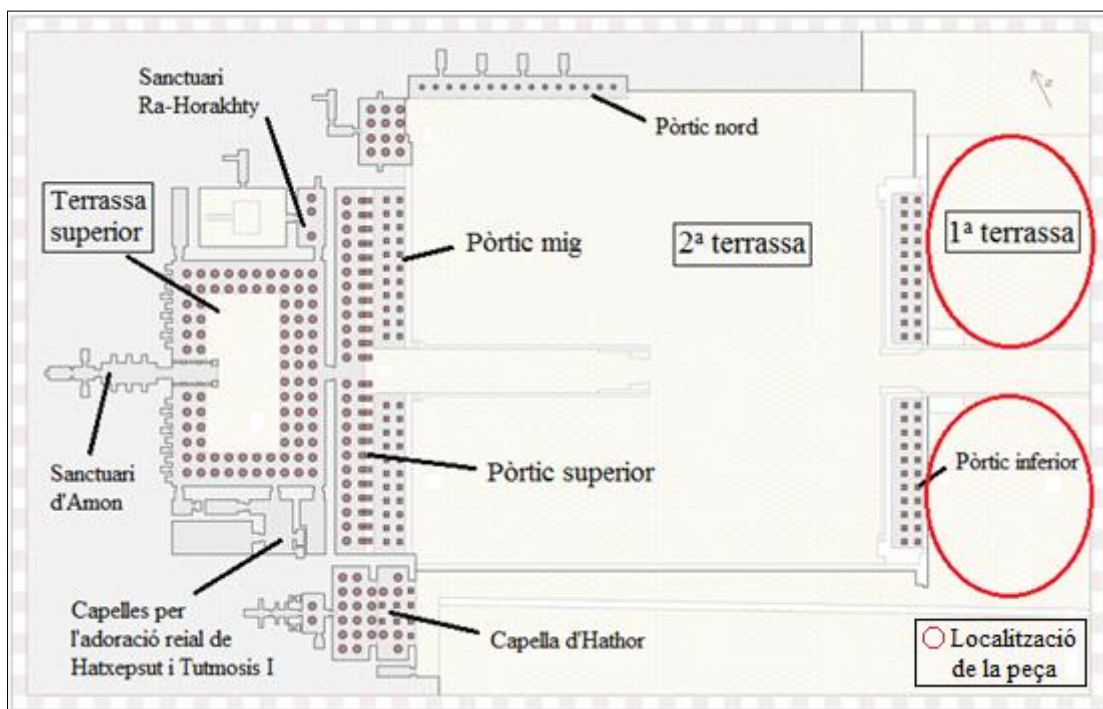

Fig 8B. Planta del temple funerari de Deir el-Bahari (Tebes) amb la possible localització de l'estàtua de Hatxepsut amb el tocat *khat*. Foto: Sandra Pajares (modificada).

Descripció

Estàtua representant a Hatxepsut amb trets femenins com la forma de pits més marcats, trets fisiològics de la cara i indumentària femenina amb una faldilla llarga.

Porta un tipus de tocat anomenat *khat* o *afnet* (*Ushebtis Egipcios*), el qual era utilitzat per la noblesa, sobretot durant la Dinastia XVIII.

Com la majoria de les estàtues també presenta inscripcions. Als dos costats de les cames es distingeixen alguns dels diferents títols reials en femení (*EcuRed*):

- Al costat de la cama dreta es pot veure que es presentava com "la bellesa divina de/ la bona deessa, *Maatkare*. *Maatkare* és el seu nom d'entronització i un dels seus títols reials, per aquesta raó es troba protegit dins d'un cartutx. Aquest nom podria significar "verdader és el *ka* de Re" o "ordre és el *ka* de Re", etc.³⁵ (fig. 7B). El *ka* simbolitzava la força vital (Lurker, 2008: 119-120).

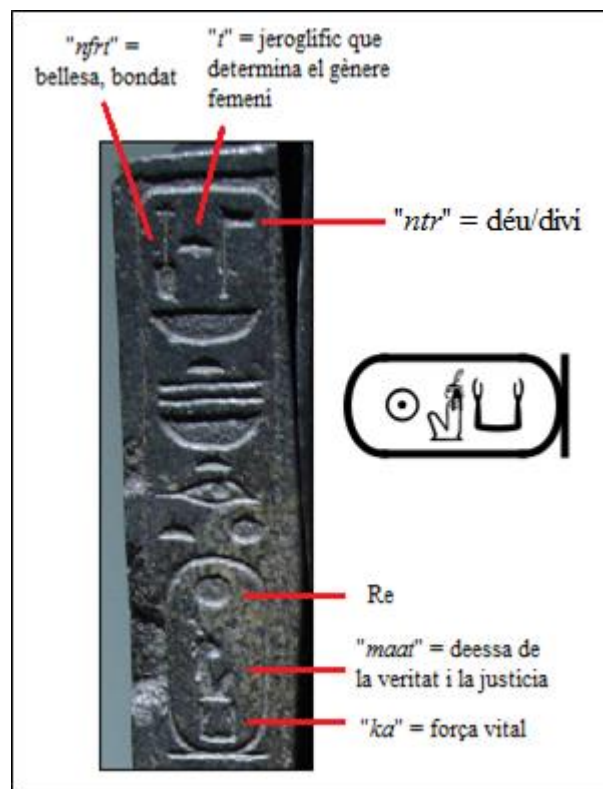

Fig. 8C. Cartutx amb el nom d'entronització *Maatkare*.
Foto: THE MET. Cartutx: *EcuRed* (modificada).

³⁵ *Maat*: és una idea complexa que té diversos significats, "veritat", "raó", "justícia", "ordre", etc.

- Al costat de la cama esquerra es pot observar com es divinitza i a la vegada es legitima proclamant-se “filla de Re”. També s’ha pogut distingir el cartutx amb el seu nom de naixement *Hatxepsut Khenemetamon*, el qual significa “la primera de les nobles, aquella que s’uneix a Amon” (fig. 8D).

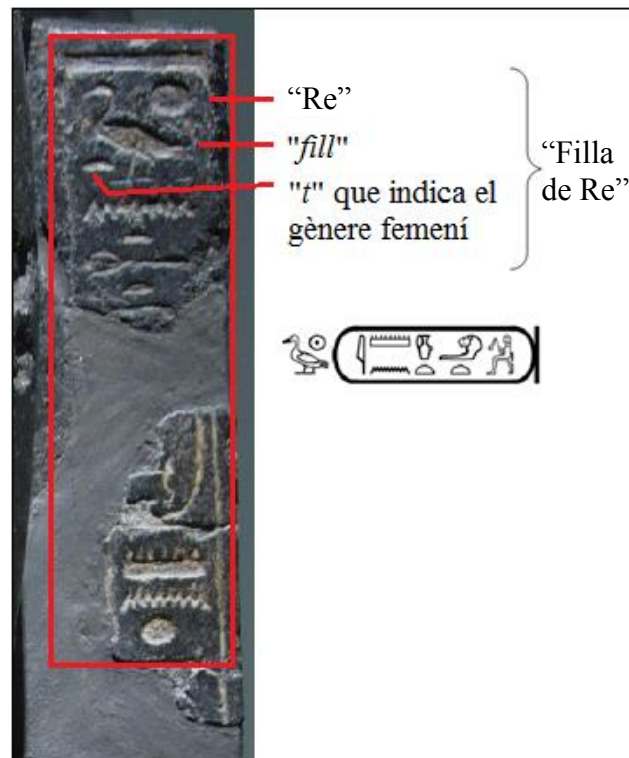

Fig. 8D. Cartutx amb el nom de naixement “Filla de Re, *Hatxepsut Khenemetamon*” dins d’un cartutx. Foto: THE MET. Cartutx: *EcuRed* (modificada).

Interpretació

L’estàtua mostra la identitat femenina de Hatxepsut i el seu càrrec de reina faraó d’Egipte, el qual es pot veure gràcies a les inscripcions on hi apareixen els seus títols reials (en femení) com el seu nom d’entronització *Maatkare*. També demostra la seva legitimitat al tron proclamant-se “filla de Re”, seguit del seu nom de naixement dins d’un cartutx “*Hatxepsut Khenemetamon*”.

Una vegada més es pot observar, mitjançant una estàtua, que no va renunciar mai a la seva identitat femenina, encara que moltes vegades es fes representar amb els atributs faraònics que la feien semblar a un home.

Les mans sobre la falda era una manera de representar estabilitat en el país, ja que es té constància que durant el seu regnat va restablir relacions comercials perdudes en èpoques anteriors, aportant riquesa i prosperitat.

Alguns autors com Gay Robins creuen que aquesta estàtua podria haver estat feta durant els seus anys com a regent, és a dir, abans de proclamar-se reina faraó d'Egipte, i que més tard hauria afegit els diferents títols faraònics. Aquesta idea estaria recolzada pel fort aspecte femení que dominaria sobre el masculí (Robins, 1993: 46). Tot i així també hi ha aspectes que ho contradiuen, pel fet de presentar alguns atributs faraònics, com el *nemes* ratllat i el tipus d'indumentària reial.

Bibliografia

EcuRed, 2017, *Titulatura real (Antiguo Egipto)* [en línia], [https://www.ecured.cu/Titulatura_real_\(Antiguo_Egipto\)](https://www.ecured.cu/Titulatura_real_(Antiguo_Egipto)), Consultat el 28.03.2017.

LURKER, M., 2008, *Diccionario de dioses y simbolos del Egipto Antiguo*, Segona edició, Indigo, Barcelona.

THE MET, *Hatshepsut wearing the khat Headdress* [en línia], <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/547761>, Consultat el 23.03.2017.

Ushebtis Egipcios, 2017, *Tocados y coronas* [en línia], <http://www.ushebtisegipcios.es/tocados-y-coronas>, Consultat el 23.03.2017.

Traduccions de les inscripcions

Amb l'ajuda de A. Ayén.

ROBINS, G., 1999, The Name of Hatshepsut as King, *The Journal of Egyptian Archaeology* 85, 103-112.

Fotografies

Fig. 8A: Hatshepsut wearing the khat Headdress, THE MET, <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/547761>, Consultat el 23.03.2017.

Fig. 8B: Djoser-Djeseru, el Temple de Hatshepsut en Deir el-Bahari, Bajo las arenas de Kemet, <https://bajolasarenasdekemet.wordpress.com/2016/11/23/djoser-djeseru-el-templo-de-hatshepsut/>, Consultat el 26.03.2017.

Fig. 8C; 8D: EcuRed, 2017, *Titulatura real (Antiguo Egipto)* [en línia], [https://www.ecured.cu/Titulatura_real_\(Antiguo_Egipto\)](https://www.ecured.cu/Titulatura_real_(Antiguo_Egipto)), Consultat el 28.03.2017.

THE MET, *Hatshepsut wearing the khat Headdress* [en línia], <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/547761>, Consultat el 23.03.2017.

9. Hatxepsut agenollada (*The Metropolitan Museum of Art*)

Lloc de conservació

The Metropolitan Museum of Art (Nova York, EE.UU).

Lloc d'origen

Temple funerari de Hatxepsut, Deir el-Bahari (Tebes, Egipte). Formaria part d'un grup d'unes deu estàtues que se situaven, segurament, a la segona terrassa flanquejant el camí d'entrada entre la primera i segona rampa del temple. En aquest cas en concret, podria haver estat situada a la banda sud de la via (*Ipernitytm*). Algunes de les estàtues portaven el tocat del *nemes* ratllat, com és el cas de la peça de la fitxa número 10 (*infra* fig. 10A), i d'altres portaven la corona blanca del Baix Egipte, com en aquest cas. L'estàtua havia estat trobada fragmentada en un forat amb altres peces també pertanyents a Hatxepsut i moltes d'elles van ser remuntades en el mateix camp l'any 1929 (fig. 9B).

Fig. 9A. Estàtua de Hatxepsut agenollada fent una ofrena. Foto: THE MET.

Cronologia

Imperi Nou, Dinastia XVIII, regne de Hatxepsut (1479-1458 aC).

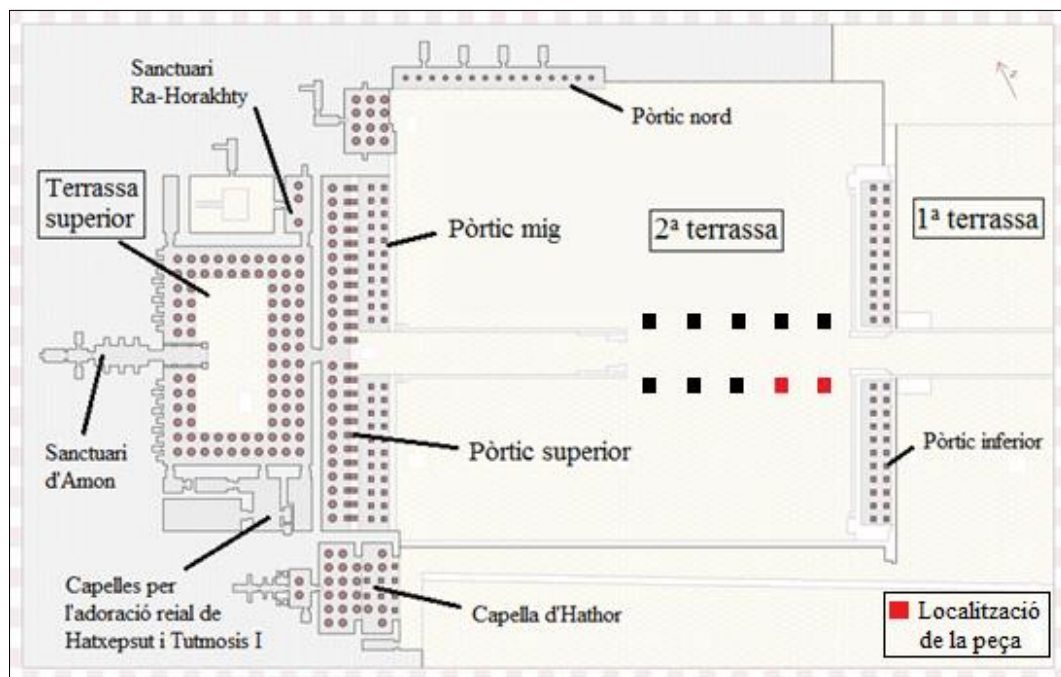

Fig. 9B. Planta del temple funerari de Deir el-Bahari (Tebes) amb la possible localització de les estàtues agenollades de Hatxepsut amb la corona blanca del Baix Egipte. Planta: Sandra Pajares (modificada).

Material

Granit.

Dimensions

Altura: 295,9 cm; amplada: 81,3 cm; profunditat: 145,4 cm.

Fig. 9C. Grup de conservadors del *The Metropolitan Museum of Art* i treballadors egipcis reagrupant les estàtues malmeses de la reina faraó Hatxepsut. Foto: Harry Burton (15 de febrer de 1929), THE MET, *Survival*.

Descripció

Estàtua colossal representant a Hatxepsut fent una ofrena. Està representada com a reina faraó d'Egipte, amb els atributs corresponents (la barba postissa, faldellí *shendyt* amb el torç nu i la corona blanca de l'Alt Egipte amb l'*ureus*).

Porta dos recipients a cada mà en ofrena al déu Amon (informació procedent de les inscripcions que es troben a la base). A la part posterior de l'estàtua hi ha una inscripció on s'identifica amb el nom d'Horus Useretkau.

De la mateixa manera que moltes altres estàtues que es troben senceres, trobem el nom d'entronització *Maatkare* i també el seu nom de naixement *Hatxepsut Khenemetamon*.

Interpretació

L'estàtua mostra la seva identitat com a reina faraó d'Egipte i la seva devoció cap al déu Amon.

La localització de l'estàtua estava relacionada amb el festival de l'Opet. D'aquest festival en tenim informació gràcies a diversos relleus trobats en diferents indrets, com a la Capella Vermella del temple de Karnak o al temple de Deir el-Bahari. Aquests ens expliquen que cada any es feia una processó, anomenada "Festival de l'Opet", on es passejava la barca solar amb l'estàtua del déu Amon, la qual partia de la Capella Vermella i acabava el seu trajecte en el temple funerari de Hatxepsut, entrant per un camí que estava flanquejat per aquest grup d'estàtues agenollades. El fet de portar la corona blanca de l'Alt Egipte (sud) ens podria ajudar a saber on estava localitzada concretament, ja que estaria orientada cap a la terra que la corona representa, és a dir a la filera de la banda sud del temple.

Una altra de les estàtues que formaria part del grup que flanquejaria el camí del temple de Deir el-Bahari per on passaria la barca solar durant el festival de l'Opet, seria la de la fitxa número 10 (*infra* fig. 10A). *The Metropolitan Museum of Art* té una col·lecció de diverses estàtues pertanyents a aquest grup.

Bibliografia

Ipernitytm, 2008, *Kneeling Statue of Hatshepsut in the Metropolitan Museum of Art* [en línia], <http://www.ipernity.com/doc/laurieannie/24233457>, Consultat el 29.03.2017.

THE MET, *Large kneeling Statue of Hatxepsut* [en línia], <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544448>, Consultat el 23.03.2017.

Fotografia

Fig. 9A: THE MET, *Large kneeling Statue of Hatxepsut* [en línia], <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544448>, Consultat el 23.03.2017.

Fig. 9B: Bajo las arenas de Kemet, *Djeser-Djeseru, el Templo de Hatshepsut en Deir el-Bahari* [en línia], <https://bajolasarenasdekemet.wordpress.com/2016/11/23/djeser-djeseru-el-templo-de-hatshepsut/>, Consultat el 26.03.2017.

Fig. 9C: THE MET, *Survival* [en línia], <http://www.metmuseum.org/connections/survival>, Consultat el 28.03.2017.

10. Hatxepsut agenollada amb el *nemes* (*The Metropolitan Museum of Art*)

Lloc de conservació

The Metropolitan Museum of Art (Nova York, EE.UU).

Lloc d'origen

Temple funerari de Hatxepsut, Deir el-Bahari (Tebes, Egipte). Formaria part d'un grup d'unes deu estàtues que se situaven, possiblement, a la segona terrassa, flanquejant el camí d'entrada entre la primera i segona rampa del temple (fig. 10C). Algunes d'aquestes estàtues portaven la corona blanca de l'Alt Egipte, com és el cas de la peça de la fitxa número 9 (*supra* fig. 9A), i d'altres portaven el *nemes* ratllat, com és en aquest cas. Moltes de les peces trobades van ser remuntades en el mateix camp l'any 1929 (fig. 10D).

Cronologia

Imperi Nou, Dinastia XVIII, regne de Hatxepsut (1479-1458 aC).

Fig. 10A. Estàtua de Hatxepsut agenollada fent una ofrena. Foto: THE MET.

Fig. 10B. Estàtua de Hatxepsut agenollada després de la seva reconstrucció el 1929 (amb farciment de guix). Foto: THE MET.

Material

Granit.

Dimensions

Altura: 261,5 cm; amplada: 80 cm; profunditat: 137 cm.

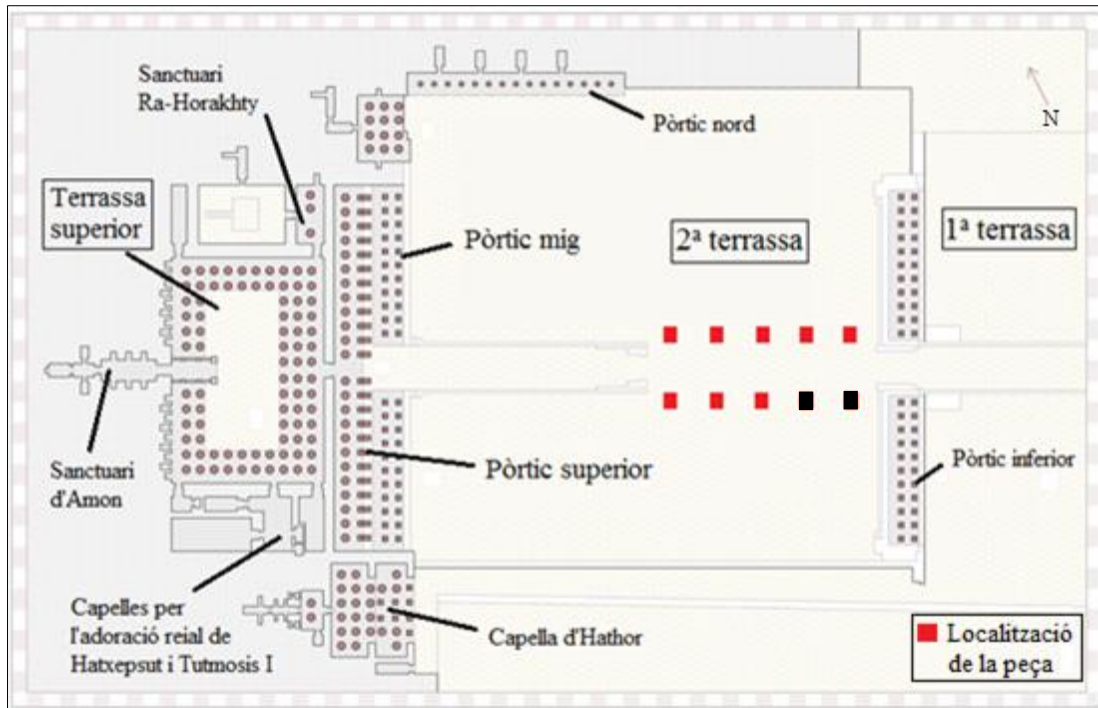

Fig. 10C. Planta del temple funerari de Deir el-Bahari (Tebes) amb la possible localització de les estàtues agenollades de Hatxepsut amb el tocat del *nemes* ratllat. Planta: Sandra Pajares (modificada).

Fig. 10D. Reagrupant les estàtues malmeses de la reina faraó Hatxepsut. Foto: Harry Burton (1927-29), THE MET, *Survival*.

Descripció

Estàtua colossal representant a Hatxepsut fent una ofrena. Està representada com a reina faraó d'Egipte amb els atributs corresponents (la barba postissa, faldellí *shendyt* amb el torç nu i el tocat del *nemes* ratllat amb l'*ureus*).

Porta dos recipients (vasos *nw*) a cada mà en ofrena al déu Amon (informació procedent de les inscripcions que es troben a la base).

De la mateixa manera que moltes altres estàtues que es troben senceres, trobem el nom d'entronització *Maatkare* i també el seu nom de naixement *Hatxepsut Khenemetamon*.

Interpretació

L'estàtua mostra la seva identitat com a reina faraó d'Egipte i la seva devoció cap al déu Amon.

La localització de l'estàtua estava relacionada amb el festival de l'Opet. D'aquest festival en tenim informació gràcies a diversos relleus trobats en diferents indrets, com a la Capella Vermella del temple de Karnak o al temple de Deir el-Bahari. Aquests ens expliquen que cada any es feia una processó, anomenada "Festival de l'Opet", on es passejava la barca solar amb l'estàtua del déu Amon, la qual partia de la Capella Vermella i acabava el seu trajecte en el temple funerari de Hatxepsut, entrant per un camí que estava flanquejat per aquest grup d'estàtues agenollades.

Una altra de les estàtues que formaria part del grup que flanquejaria el camí del temple de Deir el-Bahari per on passaria la barca solar durant el festival de l'Opet, seria la de la fitxa número 9 (*supra* fig. 9A). *The Metropolitan Museum of Art* té una col·lecció de varies estàtues pertanyents a aquest grup.

Fig. 10E. Col·lecció del *The Metropolitan Museum of Art* d'estàtues de Hatxepsut que flanquejaven el camí entre la primera i segona terrassa del temple de Deir el-Bahari. Foto: *Sergiogf*.

Bibliografia

Large kneeling Statue of Hatshepsut, THE MET,
<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544449>, Consultat el 23.03.2017.

Fotografia

Fig. 10A; 10B; 10D: THE MET, *Large kneeling Statue of Hatshepsut* [en línia],
<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544449>, Consultat el 23.03.2017.

Fig. 10C: Bajo las arenas de Kemet, *Djeser-Djeseru, el Templo de Hatshepsut en Deir el-Bahari* [en línia], <https://bajolasarenasdekemet.wordpress.com/2016/11/23/djeser-djeseru-el-templo-de-hatshepsut/>, Consultat el 26.03.2017.

Fig. 10E: Isla Muir, *Obras maestras del Metropolitan Museum of Art de Nueva York (III): Arqueología* [en línia], http://isla-muir.blogspot.com.es/2011/08/obras-maestras-del-metropolitan-museum_24.html, Consultat el 01/04/2017.

11. Estàtua de Hatxepsut de peu (*The Metropolitan Museum of Art*)

Lloc de conservació

The Metropolitan Museum of Art (Nova York, EE.UU).

Lloc d'origen

Temple funerari de Hatxepsut, Deir el-Bahari (Tebes, Egipte). Formava part d'un parell d'estàtues que flanquejaven una porta de granit de la terrassa superior (fig. 11C).

Cronologia

Imperi Nou, Dinastia XVIII, regne de Hatxepsut (1479-1458 aC).

Material

Granit pintat.

Dimensions

Altura: 242 cm (sense la base); amplada: 74 cm; profunditat: 111 cm.

Fig. 11A. Estàtua de Hatxepsut de peu. Cara frontal Foto: THE MET.

Fig. 11B. Estàtua de Hatxepsut de peu. Cara lateral-posterior Foto: THE MET.

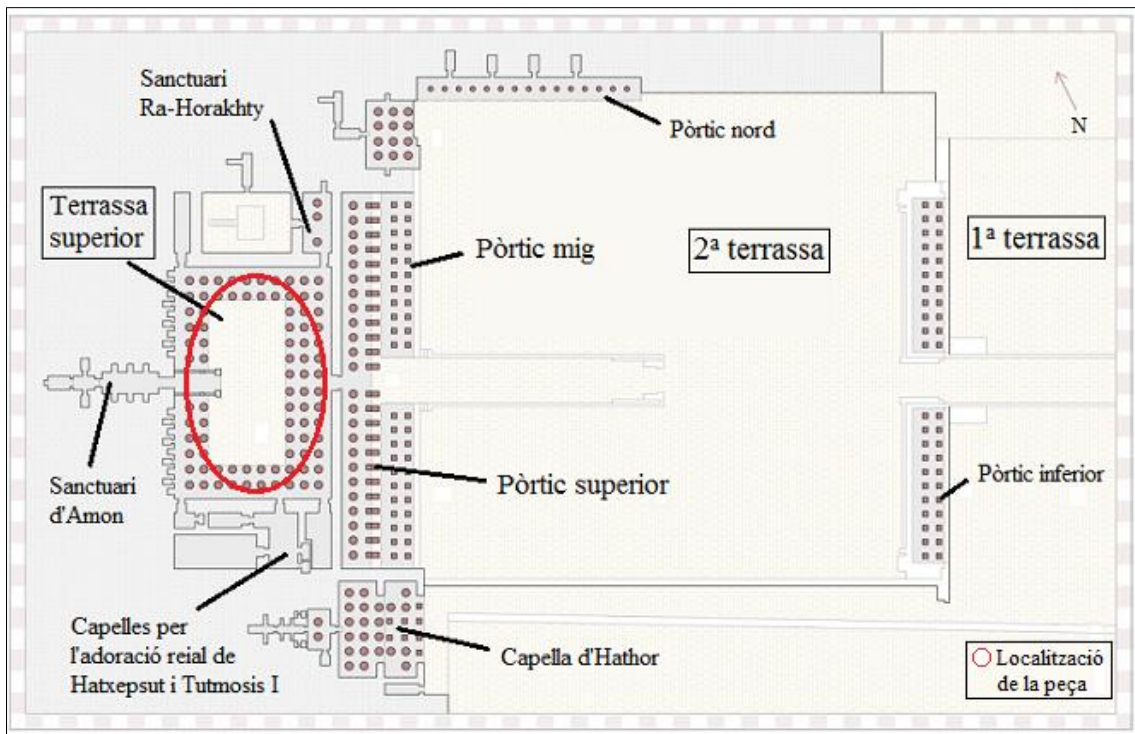

Fig. 11C. Planta del temple funerari de Deir el-Bahari (Tebes) amb la possible localització de l'estàtua de Hatxepsut de peu. Planta: Sandra Pajares (modificada).

Descripció

Estàtua representant la reina faraó Hatxepsut de peu amb les mans obertes sobre la falda (gest simbòlic de devoció). La posició de les seves mans mostra una certa similitud amb escultures d'altres reis de l'Imperi Mitjà.

Com la majoria de les estàtues de Hatxepsut, porta els atributs faraònics (el tocat *nemes* amb l'*ureus*, la barba postissa i el faldellí triangular amb el torç nu).

Presenta inscripcions en el pilar posterior que dona estabilitat a l'estàtua. A la part superior queda clarament visible la inscripció amb els símbols de la canya (Alt Egipte), i l'abella (Baix Egipte) que formen l'epítet reial *nsw-bit(y)* (Lurker, 2008: 35), seguit del nom d'entronització *Maatkare* dins d'un cartutx (fig. 11E). Aquests dos símbols representaven el control i la unificació de les dues parts d'Egipte, i alhora, el seu càrrec com a sobirana.

A la part inferior es pot veure parcialment el seu nom de naixement "*Hatxepsut Khenemetamon*" (fig. 11F).

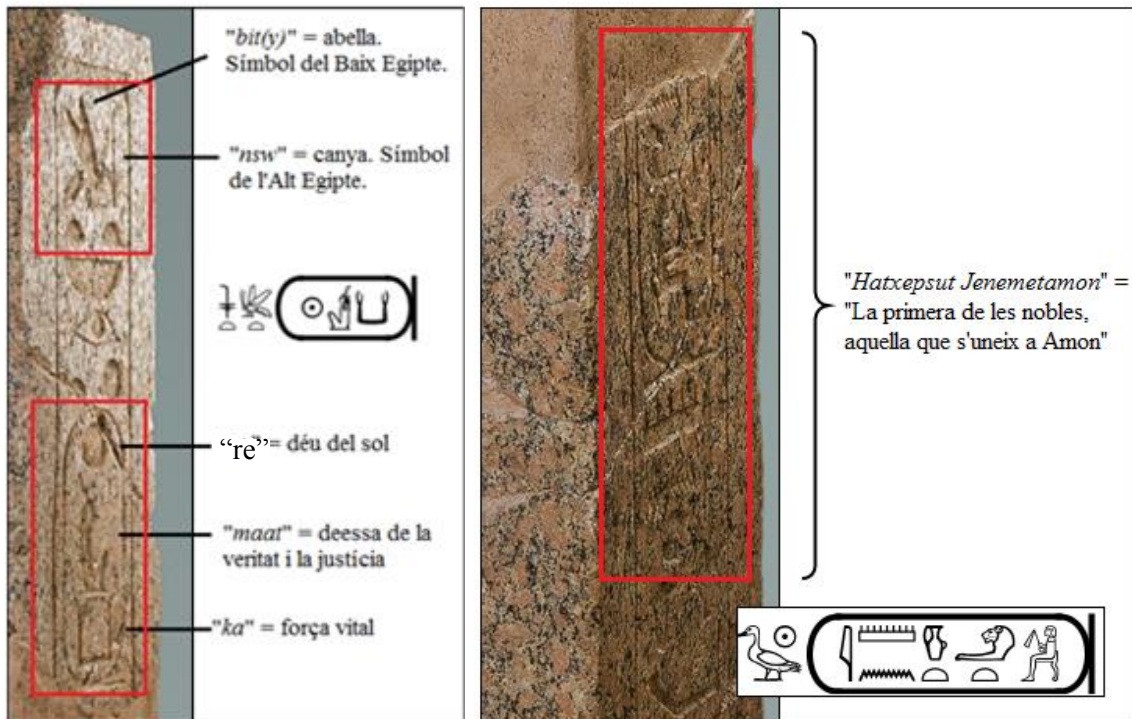

Fig. 11E. Part posterior amb el cartutx amb el símbol de l'Alt i Baix Egipte seguit del nom d'entronització *Maatkare*. Foto: THE MET (modificada).

Fig. 11F. Part posterior amb el nom de naixement "*Hatshepsut Khenemetamon*" dins d'un cartutx. Foto: THE MET (modificada).

Interpretació

Estàtua que representa a Hatxepsut amb un aspecte plenament faraònic amb tots els atributs reials (*nemes* ratllat, barba postissa, faldilla triangular amb el torç nu, títols reials).

Com amb totes les estàtues de la reina faraó Hatxepsut, si no fos per les inscripcions amb els títols reials, els quals al·ludeixen al seu gènere femení, seria difícil identificar-la o distingir-la de les del seu fillastre i corregent Tutmosis III. Aquesta similitud entre estàtues de diferents reis era degut a que la imatge del faraó seguia uns canons estipulats, és a dir, una tradició.

Bibliografia

LURKER, M., 2008, *Diccionario de dioses y simbolos del Egipto Antiguo*, Segona edició, Indigo, Barcelona, 35.

THE MET, *Hatshepsut in a Devotional Attitude* [en línia], <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544446>, Consultat el 23.03.2017.

Traduccions de les inscripcions

Amb l'ajuda de A. Ayén.

ROBINS, G., 1999, The Name of Hatshepsut as King, *The Journal of Egyptian Archaeology* 85, 103-112.

Fotografies

Fig. 11A; 11B: THE MET, *Hatshepsut in a Devotional Attitude* [en línia], <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544446>, Consultat el 23.03.2017.

Fig 11C: Bajo las arenas de Kemet, *Djeser-Djeseru, el Templo de Hatshepsut en Deir el-Bahari* [en línia], <https://bajolasarenasdekemet.wordpress.com/2016/11/23/djeser-djeseru-el-templo-de-hatshepsut/>, Consultat el 26.03.2017.

Fig. 11E; 11F: THE MET, *Hatshepsut in a Devotional Attitude* [en línia], <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544446>, Consultat el 23.03.2017.

EcuRed, 2017, *Titulatura real (Antiguo Egipto)* [en línia], [https://www.ecured.cu/Titulatura_real_\(Antiguo_Egipto\)](https://www.ecured.cu/Titulatura_real_(Antiguo_Egipto)), Consultat el 01.04.2017.

12. Esfinx de Hatxepsut de granit (*The Metropolitan Museum of Art*)

Lloc de conservació

The Metropolitan Museum of Art (Nova York, EE.UU.).

Lloc d'origen

Temple funerari de Hatxepsut, Deir el-Bahari (Tebes, Egipte). Formaria part, segurament, del grup d'esfinxs que flanquejaven el camí del temple de Deir el-Bahari fins al temple de Karnak (fig. 12C).

Cronologia

Imperi Nou, Dinastia XVIII, regne de Hatxepsut (1479-1458 aC).

Material

Granit (pintat anteriorment)

Dimensions

Altura: 164 cm; llargada: 343 cm; pes: 6.758,6 kg.

Fig. 12A. Esfinx amb la cara de la reina faraó Hatxepsut. Foto: THE MET.

Fig. 12B. Esfinx amb la cara de Hatxepsut després de la seva reconstrucció (amb farciment de guix). Foto: THE MET.

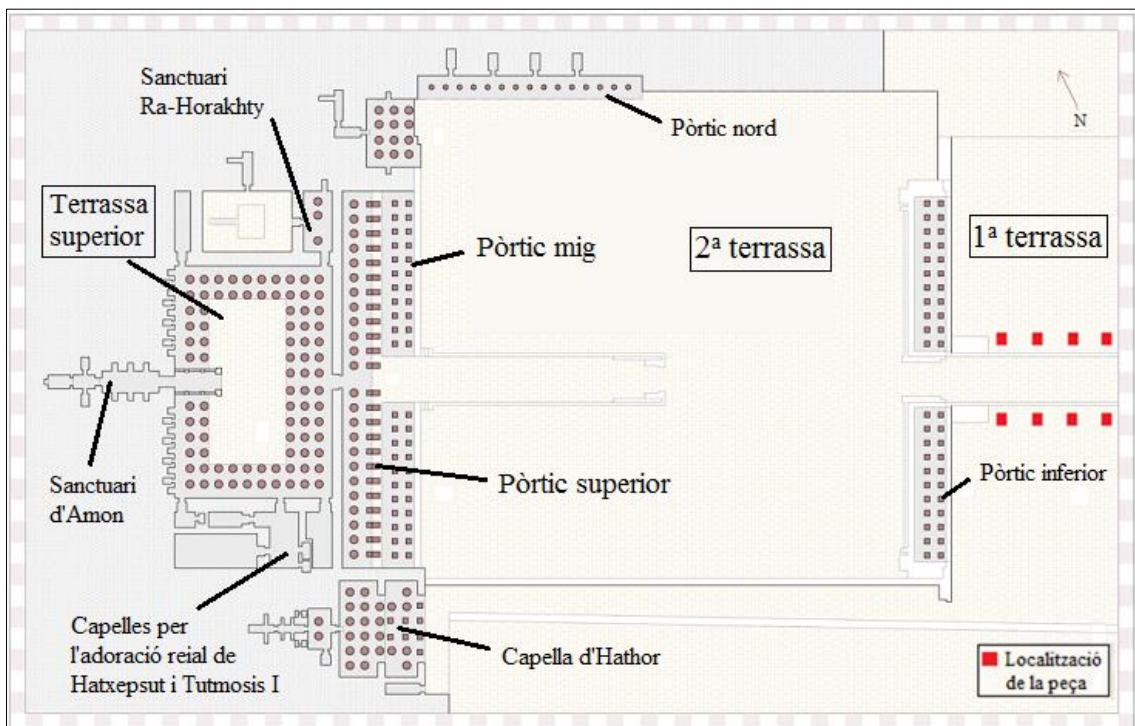

Fig. 12C. Planta del temple funerari de Deir el-Bahari (Tebes) amb la possible localització de l'esfinx de Hatxepsut. Planta: Sandra Pajares (modificada).

Descripció

Esfinx amb la cara de la reina faraó Hatxepsut amb els atributs reials (*nemes* ratllat, barba postissa). Ha estat remuntada i restaurada (fig. 12B).

Interpretació

L'esfinx, des d'èpoques antigues, ha estat un símbol que s'utilitzava per representar el faraó, ja que era un animal poderós. El que es pretenia demostrar utilitzant aquesta simbologia era la força i protecció. Un altre dels animals amb el que es podia identificar el sobirà era el toro.

Estava a les entrades dels temples i podia aparèixer en forma de relleu o formant avingudes mitjançant estàtues. (Lurker, 2008: 88).

Bibliografia

LURKER, M., 2008, *Diccionario de dioses y simbolos del Egipto Antiguo*, Segona edició, Indigo, Barcelona, 88.

THE MET, *Sphinx Hatshepsut* [en línia], <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544442>, Consultat el 24.03.2017.

Fotografies

Fig. 12A; 12B: THE MET, *Sphinx Hatshepsut* [en línia], <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544442>, Consultat el 24.03.2017.

Fig. 12C: Bajo las arenas de Kemet, *Djeser-Djeseru, el Templo de Hatshepsut en Deir el-Bahari* [en línia], <https://bajolasarenasdekemet.wordpress.com/2016/11/23/djeser-djeseru-el-templo-de-hatshepsut/>, Consultat el 26.03.2017.

13. Esfinx maned (*The Metropolitan Museum of Art*)

Lloc de conservació

The Metropolitan Museum of Art (Nova York, EE.UU).

Lloc d'origen

Temple funerari de Hatxepsut, Deir el-Bahari (Tebes, Egipte). Possiblement flanquejaria l'entrada de la terrassa superior (fig. 13C).

Cronologia

Imperi Nou, Dinastia XVIII, regne de Hatxepsut (1479-1458 aC).

Material

Pedra calcària.

Dimensions

Altura: 63,5 cm (+ 18 cm amb la base); amplada: 33 cm; llargada: 106,7 cm.

Fig. 13A. Esfinx amb la cara de la reina faraó Hatxepsut (vista frontal). Foto: THE MET.

Fig. 13B. Esfinx amb la cara de la reina faraó Hatxepsut (vista lateral). Foto: THE MET.

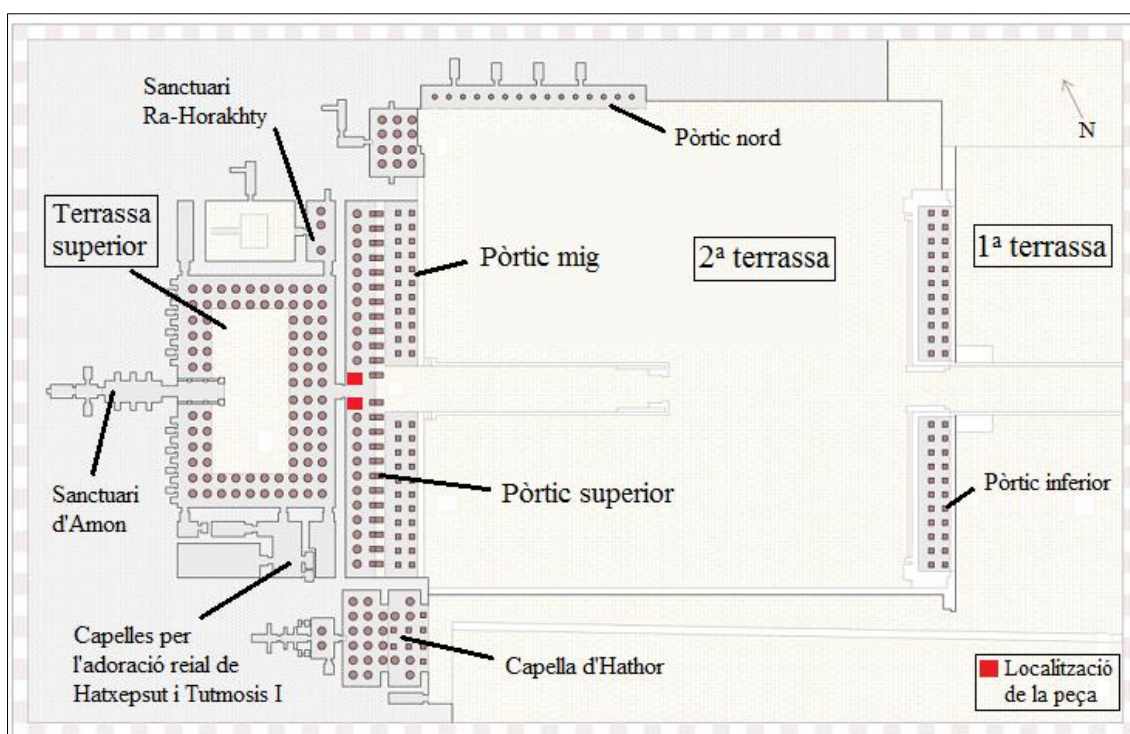

Fig. 13C. Planta del temple funerari de Deir el-Bahari (Tebes) amb la possible localització de l'esfinx *maned* de Hatxepsut. Planta: Sandra Pajares (modificada).

Descripció

Esfinx representant a la reina faraó Hatxepsut. Porta els atributs faraònics com el *nemes* i la barba postissa. En aquest cas porta la cara envoltada amb la cabellera d'un lleó.

A la part frontal de la peça es pot veure un cartutx amb el seu nom d'entronització *Maatkare*.

Té restes de pigment groc a la cara que mostraria el color original de la peça. Ha estat remuntada i restaurada (fig. 13B).

Fig. 13D. Cartutx amb el nom d'entronització de Hatxepsut, *Maatkare*. Foto: THE MET.

Interpretació

L'esfinx, des d'èpoques antigues, ha estat un símbol que s'utilitzava per representar el faraó, ja que era un animal poderós. El que es pretenia demostrar utilitzant aquesta simbologia era la força i protecció. Un altre dels animals amb el que es podia identificar el sobirà era el toro.

Estava a les entrades dels temples, Estava a les entrades dels temples i podia aparèixer en forma de relleu o formant avingudes mitjançant estàtues. (Lurker, 2008: 88). En aquest cas, formaria part d'un grup de dos que se situarien a banda i banda de l'entrada de la terrassa superior, això podria significar que protegia la part més sagrada del temple, ja que és on es trobava l'entrada a les capelles del culte funerari de la reina faraó Hatxepsut i el seu pare Tutmosis I, com també el santuari del déu Amon.

El que ha ajudat a saber la identitat d'aquest esfinx, a banda dels atributs reials i la seva localització en el seu temple funerari, ha estat la inscripció que té a la part frontal, on es pot veure el cartutx amb el seu nom d'entronització *Maatkare* (fig. 13D).

Bibliografia

LURKER, M., 2008, *Diccionario de dioses y simbolos del Egipto Antiguo*, Segona edició, Indigo, Barcelona, 88.

THE MET, *Sphinx of Hatshepsut* [en línia], <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/547751>, Consultat el 24.03.2017.

Traduccions de les inscripcions

Amb l'ajuda de A. Ayén.

Fotografies

Fig. 13A; 13B; 13D: THE MET, *Sphinx of Hatshepsut* [en línia], <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/547751>, Consultat el 24.03.2017.

Fig. 13C: Bajo las arenas de Kemet, *Djeser-Djeseru, el Templo de Hatshepsut en Deir el-Bahari* [en línia], <https://bajolasarenasdekemet.wordpress.com/2016/11/23/djeser-djeseru-el-templo-de-hatshepsut/>, Consultat el 26.03.2017.

14. Estàtua de Senemut i la princesa Neferure (*The British Museum*)

Lloc de conservació

The British Museum (Londres, Anglaterra).

Lloc d'origen

Desconegut.

Cronologia

Imperi Nou, Dinastia XVIII, regne de Hatxepsut (1479-1458 aC). Possiblement de l'època com a regent.

Material

Granit.

Dimensions

Altura: 72,5 cm; amplada: 24 cm; profunditat: 48 cm; pes: 150 kg.

Fig. 14A. Estàtua sedent de Senemut i Neferure. Foto: *The British Museum*.

Descripció

Estàtua sedent que representa a Senemut, segon sacerdot d'Amon, home de confiança i arquitecte de la reina faraó i també tutor de la seva filla, la princesa Neferure, que és l'infant que està sostenint amb fermesa sobre la seva falda. Neferure,

Presenta inscripcions als laterals de les cames i sobre la falda, on hi figuren els títols i càrrecs de Senemut. També apareix el nom del remitent del regal, Hatxepsut.

Fig. 14B. Inscripcions amb el nom d'entronització de la reina Hatxepsut *Maatkare*. Foto: *The British Museum* (modificada).

Interpretació

L'estàtua ens mostra una relació poc habitual, ja que normalment els prínceps o princeses es representaven juntament amb els seus pares però no amb un funcionari reial. La forma com l'agafa demostra un gest de protecció cap a ella.

Gràcies a les inscripcions que apareixen a la falda se sap que va ser Hatxepsut qui va encarregar l'estàtua "Com un favor de la Senyora de les Dues Terres, esposa del déu, *Maatkare*". El fet que la sobirana encarregués aquesta estàtua deixa entreveure que li tenia una certa estima.

També informen de la identitat del personatge, ja que apareix un dels càrrecs que l'identifica "Comissari i cap de la filla reial, Neferure". Demostrar els càrrecs relacionats amb la reialesa era de real importància, ja que com més lligams es tenia amb els reis, més ajuda i més probabilitats es tenien d'anar al "Més enllà" (objectiu important en aquella època), ja que havien servit a un rei (considerat com un intermediari entre els déus i els humans). Per aquesta raó els alts funcionaris o qualsevol personatge que hagués tingut relació, directa o indirecta amb la reialesa, ho expressaven en les seves estàtues mitjançant inscripcions.

La identitat de la princesa, a més de saber-la per les inscripcions, també es pot veure pel gest que fa amb el dit índex (es posa el dit a la boca) i la trena lateral, els quals són indicatius d'infància. La presència de la barba postissa mostraria les intencions de Hatxepsut de fer-la successora i futura reina faraó d'Egipte.

Bibliografia

The British Museum, *Statue* [en línia],
http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=119654&partId=1&searchText=1906,1115.1&page=1, Consultat el 25.03.2017.

Traduccions de les inscripcions

Amb l'ajuda de A. Ayén.

Fotografies

Fig. 14A: The British Museum, *Statue* [en línia],
http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=119654&partId=1&searchText=1906,1115.1&page=1, Consultat el 25.03.2017.

Fig. 14B: The British Museum, *Statue* [en línia],
http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=119654&partId=1&searchText=1906,1115.1&page=1, Consultat el 28.03.2017.

EcuRed, 2017, *Titulatura real (Antiguo Egipto)* [en línia],
[https://www.ecured.cu/Titulatura_real_\(Antiguo_Egipto\)](https://www.ecured.cu/Titulatura_real_(Antiguo_Egipto)), Consultat el 28.03.2017.

15. Estàtua cub de Senemut i la princesa Neferure (*Ägyptische Museum Berlin*)

Lloc de conservació

Ägyptische Museum Berlin (Berlin, Alemanya).

Lloc d'origen

Desconegut.

Cronologia

Imperi Nou, Dinastia XVIII, regne de Hatxepsut (1479-1458 aC).

Material

Granit negre.

Dimensions

Altura: 100 cm; amplada 59 cm; profunditat 77,5 cm.

Descripció

Estàtua cub que representa a Senemut, segon sacerdot d'Amon, home de confiança i arquitecte de la reina faraó i també tutor de la princesa Neferure (filla de Hatxepsut), la qual se la representa com un cap que surt del bloc de granit, davant de Senemut. Aquesta porta alguns atributs que la relacionen amb la reialesa, com la trena lateral i l'*ureus*.

L'estàtua presenta moltes inscripcions gràcies a la seva morfologia, la qual permet tenir una gran quantitat d'espai per aquestes. Trobem inscrits els diferents títols i càrrecs del personatge.

Interpretació

Aquesta estàtua ens mostra una relació poc habitual, ja que normalment els prínceps o princeses es representaven juntament amb els seus pares però no amb un funcionari reial.

La identitat de l'home representat a l'estàtua es sap gràcies a les inscripcions amb els títols i càrrecs personals com "Supervisor de totes les obres del Rei", "Comissari i cap de la filla reial, Neferure". La identitat de la princesa s'intueix gràcies a la trena lateral i a l'*ureus*, els quals eren un símbol reial.

Fig. 15A. Estàtua cub de Senemut i Neferure. Foto: *Ägyptisches Museum und Papyrussammlung der Staatlichen Museen zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz.*

Demostrar els càrrecs relacionats amb la reialesa era de real importància, ja que com més lligams es tenia amb els reis, més ajuda i més probabilitats es tenien d'anar al "Més enllà" (objectiu important en aquella època), ja que havien servit a un rei (considerat com un intermediari entre els déus i els humans). Per aquesta raó els alts funcionaris o qualsevol personatge que hagués tingut relació, directa o indirecta amb la reialesa, ho expressaven en les seves estàtues mitjançant inscripcions.

Bibliografia

Staatliche Museen zu Berlin, *Würfelfigur des Senenmut mit der Tochter der Königin Hatshepsut Nefrura* [en línia], <http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=607065&viewType=detailView>, Consultat el 04.04.2017.

Fotografia

Procedents de la mateixa pàgina web.

16. Estàtua cub de Senemut (*The British Museum*)

Lloc de conservació

The British Museum (Londres, Anglaterra).

Lloc d'origen

Desconegut.

Cronologia

Imperi Nou, Dinastia XVIII, regne de Hatxepsut (1479-1458 aC).

Material

Quarsita.

Dimensions

Altura: 54 cm; amplada: 30 cm; profunditat: 35 cm; pes: 71 kg.

Fig. 15A. Estàtua cub de Senemut.
Foto: *The British Museum*.

Descripció

Estàtua cub que representa a Senemut, segon sacerdot d'Amon, home de confiança i arquitecte de la reina faraó i també tutor de la princesa Neferure (filla de Hatxepsut). Aquesta estàtua presenta moltes inscripcions gràcies a la seva morfologia que ho permet. Primerament trobem els diferents títols i càrrecs que ens mostren quina era la seva funció durant el regnat de Hatxepsut. Un dels molts càrrecs que s'ha pogut identificar és el de "supervisor de totes les obres del Rei", ja que va ser l'arquitecte personal de la reina faraó. Ens parlen de la princesa Neferure donant a conèixer la seva identitat com a filla de Tutmosis II (difunt espòs i mig-germà de Hatxepsut). També ens informen de la relació que tenia amb Hatxepsut i Tutmosis III (corregent i fillastre de Hatxepsut).

Presenta diferents trets que l'identifiquen amb el seu càrrec, com la barba curta, la qual era utilitzada, normalment, per representar els funcionaris.

Interpretació

Tal com s'ha dit abans, una característica important de les estàtues cub és que s'hi poden afegir moltes inscripcions gràcies a la seva morfologia.

Aquesta estàtua cub en concret és important per a la quantitat d'informació que ens dóna sobre el personatge. Ens parla tant dels seus càrrecs com de les relacions que va tenir amb la reina faraó Hatxepsut i Tutmosis III (corregent i fillastre de Hatxepsut).

Demostrar els càrrecs relacionats amb la reialesa era de real importància, ja que com més lligams es tenia amb els reis, més ajuda i més probabilitats es tenien d'anar al "Més enllà" (objectiu important en aquella època), ja que havien servit a un rei (considerat com un intermediari entre els déus i els humans). Per aquesta raó els alts funcionaris o qualsevol personatge que hagués tingut relació, directa o indirecta amb la reialesa, ho expressaven en les seves estàtues mitjançant inscripcions.

Els trets iconogràfics de l'estàtua reflecteixen la seva posició de funcionari, com ara la barba postissa curta, la qual era utilitzada per identificar a la gent amb aquests tipus de càrrecs.

El fet que aparegui sol fa pensar que seria de les fases inicials de Senemut, ja que després, normalment, surt representat amb la princesa Neferure o amb el rei, per així demostrar la seva importància.

Bibliografia

The British Museum *Statue* [en línia],
http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=119663&partId=1&searchText=Senenmut&page=1, Consultat el 25.03.2017.

Fotografia

Procedent de la mateixa pàgina web.

8. Conclusions

La realització d'aquest treball m'ha dut a avaluar quines eren les evidències arqueològiques que han permès reconstruir la història de Hatxepsut com també aquelles que han aportat més informació segons el tema tractat. I m'ha fet comprendre quins són alguns dels debats que hi ha sobre el personatge, com el càrrec que va arribar a assolir i com ho va aconseguir, el motiu pel qual es feia representar amb atributs masculins, el tipus de relació que va tenir amb diferents personatges destacats, la possible localització del país de Punt o les causes de la seva mort.

En el cas de la regència he pogut observar que el tipus de material que m'ha aportat més informació han estat els textos, ja que molts d'aquests parlen de Tutmosis III quan és coronat però també es menciona a una regent amb el nom de Hatxepsut, la qual cosa ens confirma el càrrec que va exercir. Quant a les estàtues, tot i que en menor mesura, també han aportat coneixement sobre aquesta època, ja que ens mostren a una Hatxepsut femenina, abans d'adoptar el protocol faraònic i agafar un aspecte masculí, és a dir, que permeten veure el canvi entre les dos etapes.

Pel que fa a l'etapa com a reina faraó, he remarcat com s'ampliava la quantitat de material, ja que un cop s'estableix al càrrec, comencen a aparèixer estàtues, relleus, textos, construccions, etc. El fet que sigui una de les etapes més ben documentades també m'ha facilitat a l'hora de cercar informació sobre aquest moment.

Tal i com s'ha dit, la quantitat i el tipus d'evidències arqueològiques corroboren i emfatitzen la seva arribada al tron i el seu regnat, utilitzant sovint aquests materials per la seva propaganda política, dignes d'un sobirà egipci.

El seu accés al tron, considerat com "un acte d'ambició personal", ve donat només pel fet de ser dona, sense tenir en compte que ocupà aquest lloc per dret legítim, com hagués fet qualsevol altre faraó.

Des d'un principi s'especulava que Hatxepsut hauria amagat la seva identitat com a dona per així poder governar, i per aquesta raó en la majoria de les representacions apareixeria amb característiques masculines, però després de l'anàlisi d'algunes estàtues que combinen els trets femenins amb els atributs i cartutxos reials corresponents, s'ha pogut observar que això no és cert. La conclusió que he pogut extreure és que l'única raó per la qual semblava un home era perquè assumia les insígnies de la reialesa de caràcter masculí com la tradició ho demanava.

Un altre de les discussions en el camp científic era la de la mala relació amb el seu fillastre i corregent, Tutmosis III. Després d'analitzar detalladament i comparar els diferents relleus on apareixen els dos sobirans, no he vist l'existència de cap indicatiu d'aquesta mala relació, per contra, el que he observat ha estat un cert equilibri en les representacions, ja que quan apareix una escena on un dels personatges té més protagonisme mitjançant els atributs reials, no gaire lluny en trobem d'altres on passa totalment el contrari, o en molts casos aquests mateixos atributs estableixen un equilibri dins la imatge entre sobirans. Cal insistir en que un dels trets més importants que ens indica aquesta igualtat és la perspectiva jeràrquica, és a dir, quan més gran més important, i en tots els relleus on figuren conjuntament els dos són representats amb la mateixa proporció, cosa que demostra clarament que compartien un mateix càrrec. Així doncs, segons el meu punt de vista podria dir que va ser una corregència estable i descartaria qualsevol hipòtesi que els hi atorgués una mala relació, en canvi sí que els hi atribuiria un lligam semblant a la d'un mestre i un alumne, ja que s'ha de tenir en compte que Hatxepsut era més gran que Tutmosis III i podria ser que ell estigués aprenent de la seva corregent, la qual era més madura i sàvia.

Respecte a la relació que s'atribueix a Hatxepsut amb la seva mà dreta i conseller Senemut, a causa dels privilegis que li atorgava, a més dels grafitis comprometedors que es van trobar en una cova prop de Deir el-Bahari, considero que les evidències que es tenen no són suficientment clares per parlar d'una relació amorosa, ja que poden tenir una altra explicació com el fet de gaudir de certs privilegis degut al fet de ser el tutor de la seva filla, cosa que hagués reforçat aquesta confiança amb Hatxepsut i també seria el que donaria una explicació a aquests regals (estàtues-cub). Per l'altre banda, els grafitis també podrien tractar-se només d'un acte 'vandàlic'. Finalment, els poemes 'amorosos' que s'havien trobat a la TT 353 podien ser simples inscripcions d'adoració envers Hatxepsut.

Sobre Neferure, s'ha vist clarament, gràcies a les diferents representacions, quina era la intenció de la seva mare, ja que en una nena de la seva edat no era normal veure-la amb atributs com la barba postissa, tret reservat pels faraons.

En quant a la localització de Punt, sí m'hagués de decantar per alguna de les hipòtesis ho faria per aquelles que la situen a la costa africana, ja que els relleus de Deir el-Bahari mostren una pista molt important, la representació d'uns personatges amb trets típics africans com també uns animals característics de la zona, però tot i així crec que aquesta

informació no és suficient i que encara queda molta feina per poder establir una localització exacta.

Considero que els relleus que ens parlen sobre els transports dels obeliscs són de gran interès, sobretot pel fet que es tractin d'escenes reals, és a dir, que expliquen un esdeveniment que va passar realment i això significa que donen informació molt valuosa i aporten coneixement sobre com es feien certes construccions. Aquest tipus d'escenes van ser una innovació de Hatxepsut, de les quals he trobat interessant dedicar un breu apartat. En poques paraules, el que és rellevant, no és tan sols el que significa el sistema de transport dels obeliscs, sinó també l'equiparació de Hatxepsut amb els altres faraons, al erigir grans obres.

Pel que fa a la *damnatio memoriae* que va patir, després d'haver vist els diferents relleus esborrats i reemplaçats dels seus temples i recintes, a més d'haver observat la relació que va tenir amb Tutmosis III, he pogut remarcar que el motiu d'aquesta no va ser per simple venjança ni que tampoc va ser obra del seu corregent únicament, sinó que molts dels relleus es van esborrar durant èpoques més tardanes, com és la revolució contra dels reis del període d'Amarna per part del clergat d'Amon. El seu cas pot provocar certa confusió a l'hora d'intentar saber el motiu, ja que durant la seva època com a reina faraó va donar suport a aquest clergat. La possible explicació que he pogut extreure és que la raó d'aquest atac cap a la seva figura era a causa de la seva identitat com a dona, i així mostrar que tot i que era una societat possiblement més liberal pel fet de poder arribar una dona al tron, continuava tenint una base patriarcal on el càrrec de rei era, normalment, ocupat per homes, cosa que sembla que tenien ben clar els que van atemptar contra la figura de Hatxepsut.

Les diferents investigacions realitzades en la possible mòmia de Hatxepsut han permès obtenir algunes hipòtesis sobre les causes de la seva mort, tot i que encara no n'hi ha cap que sigui del tot concloent. Malgrat l'interès dels estudis, cal tenir en compte que l'estat de la investigació no permet, encara, donar resultats concrets.

Un cop finalitzat aquest treball he vist que l'oportunitat d'haver-hi una sobirana a Egipte mostra que la dona podia aconseguir una certa posició social fins arribar a alts càrrecs com era el de reina faraó, cosa que s'ha vist amb els tipus d'obres que va fer. No obstant, amb la *damnatio memoriae* que va patir anys més tard de la seva mort, durant la revolució en contra dels reis del període d'Amarna, es demostra que la cultura egípcia continuava

essent una societat patriarcal. S'ha de tenir en compte que la pujada al tron de Hatxepsut va ser també gràcies a les condicions d'aquell moment, com és l'estabilitat del país, la problemàtica repetida de la successió il·legítima i la presència anterior de diferents figures femenines que van deixar una bona reputació.

Per concloure, amb aquest treball s'ha pogut confirmar que si no fos per les diferents evidències arqueològiques que s'han conservat fins a la nostra època, i els estudis realitzats pels diferents investigadors i especialistes, no seria possible conèixer el que sabem fins ara de la reina faraó Hatxepsut.

9. Annexes

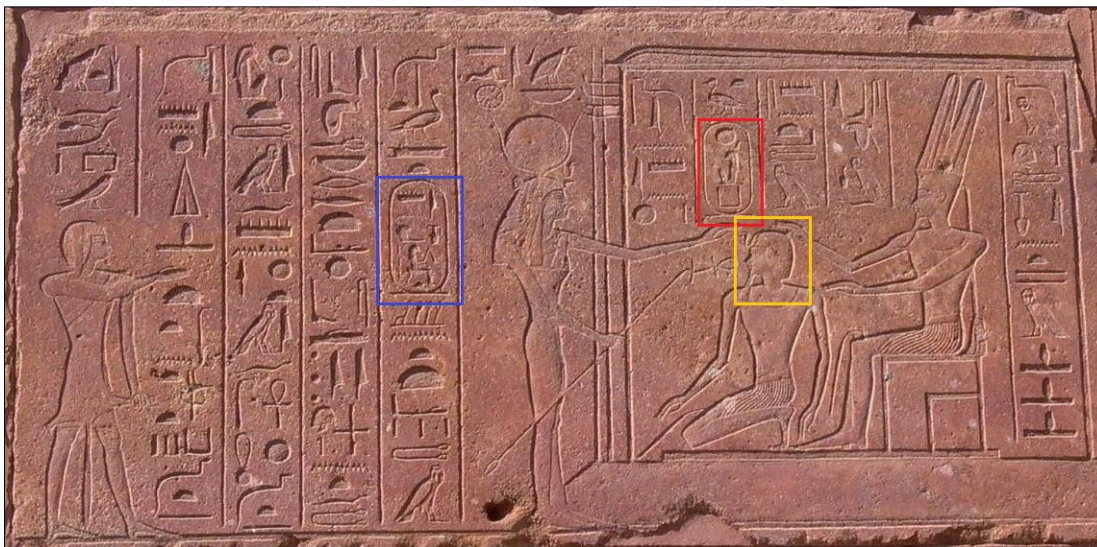

Fig. A. Escena de la coronació de Hatxepsut amb el mocador. Capella Vermella, temple de Karnak. Foto: *Arte_Historia_Egipto* (modificada).

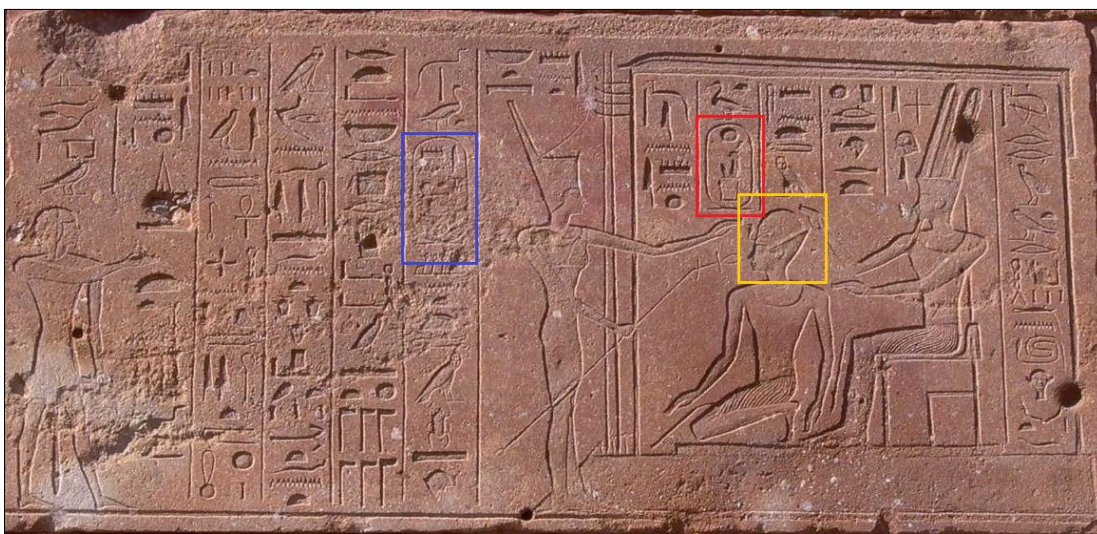

Fig. B. Escena de la coronació de Hatxepsut amb la corona *khepresh*. Capella Vermella, temple de Karnak. Foto: *Arte_Historia_Egipto* (modificada).

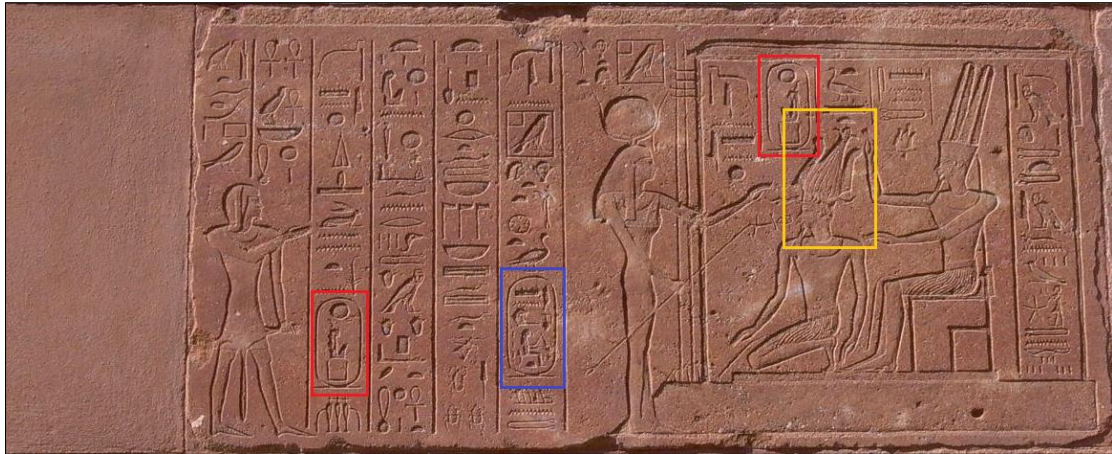

Fig. C . Escena de la coronació de Hatxepsut amb la corona *atef*. Capella Vermella, temple de Karnak. Foto: *Arte_Historia_Egipto* (modificada).

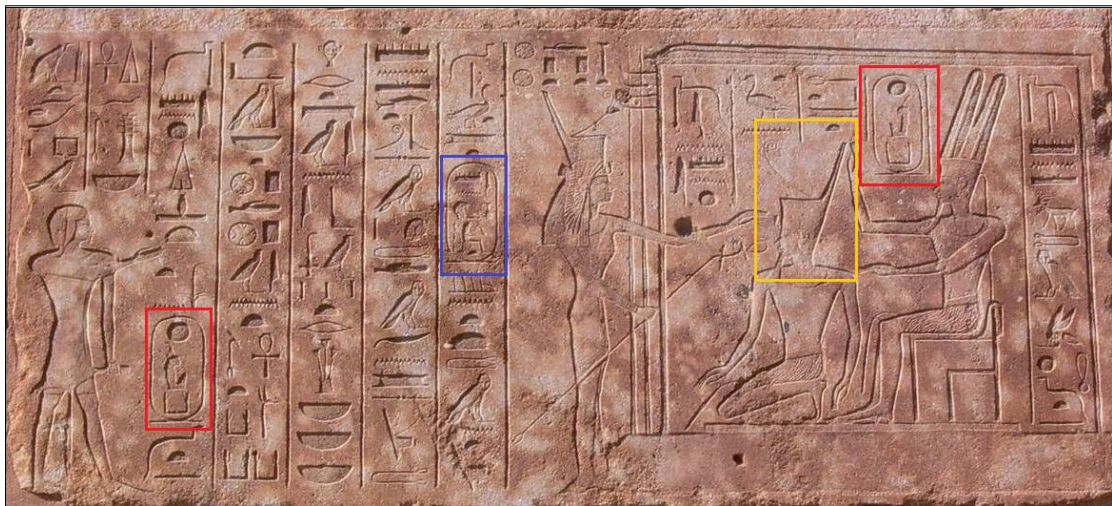

Fig. D . Escena de la coronació de Hatxepsut amb la corona Vermella del Baix Egipte. Capella Vermella, temple de Karnak. Foto: *Arte_Historia_Egipto* (modificada).

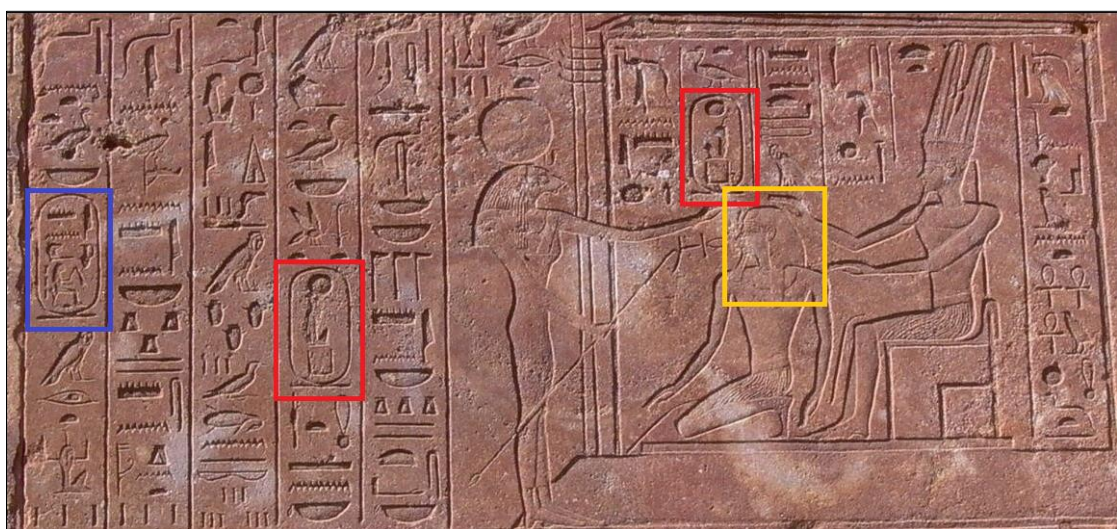

Fig. E . Escena de la coronació de Hatxepsut amb el tocat *nemes*. Capella Vermella, temple de Karnak. Foto: *Arte_Historia_Egipto* (modificada).

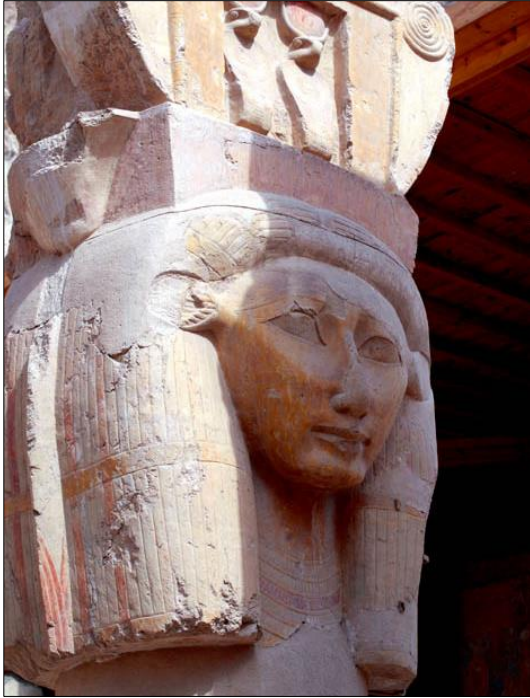

Fig. F. Columna hathòrica. Capella d'Hathor, Deir el-Bahari (Tebes). Foto: *St. Louis Community College*.

Fig. G. Retrat de Senemut, Capella d'Hathor, Deir el-Bahari (Tebes). Foto: documental de Z. Hawass, 2007.

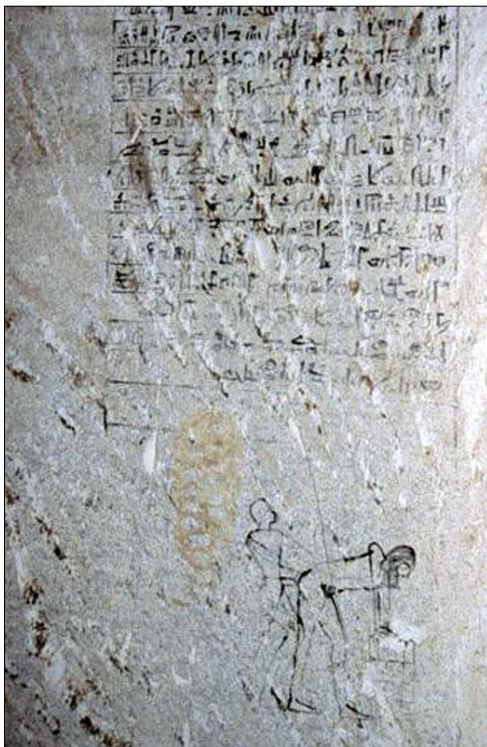

Fig. H. Grafit fet pels obrers de Senemut i Hatxepsut mantenint relacions sexuals i inscripcions. Foto: *Centro Studi Archeologia Africana*.

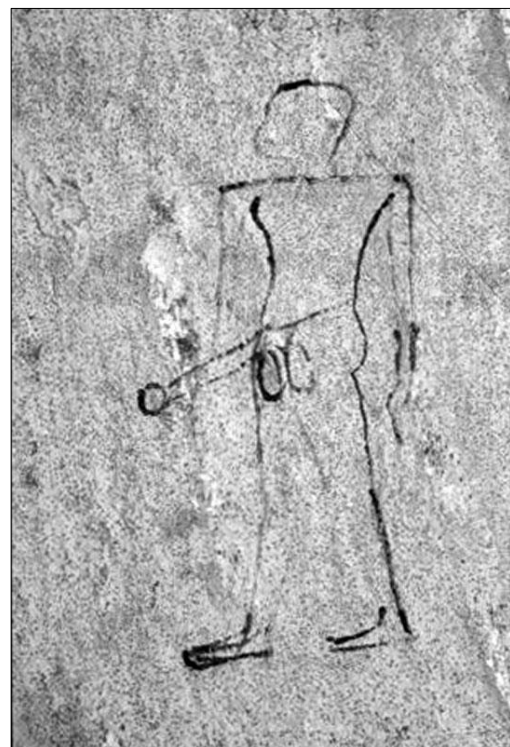

Fig. I. Grafit fet pels obrers de Senemut. Foto: *Centro Studi Archeologia Africana*.

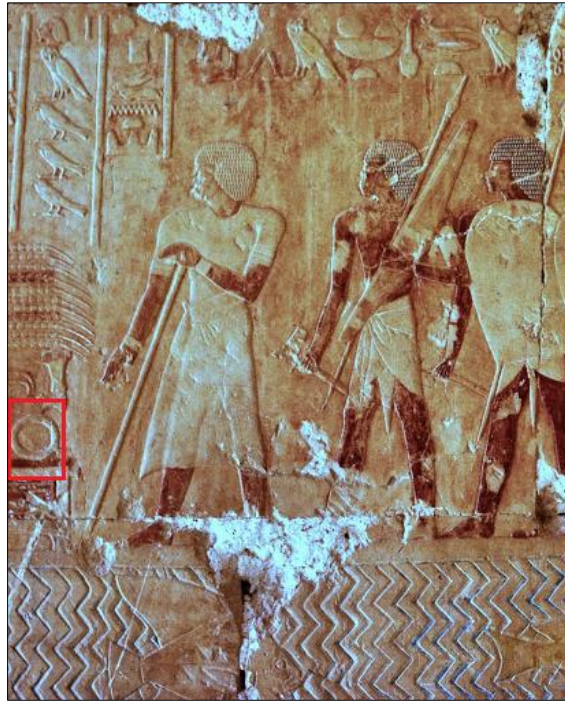

Fig. J. Relleu de l'arribada dels egipcis a Punt. Productes de Punt, com la mirra (enquadrat en vermell). Foto: *St. Louis Community College* (modificada).

Fig. K. Recreació de la posició dels arbres d'encens portats del país de Punt en el jardí del temple de Deir el-Bahari.

10. Bibliografia

- ARMIJO NAVARRO-REVERTER, T.; PINO FERNANDEZ C.; SÁNCHEZ RODRÍGUEZ, A., 2006, *INENI, La Tumba Tebana n° 81*, Ediciones ASADE.
- CUENCA, M., BARBA, E., 2004, *La medicina en el Antiguo Egipto*, Alderabán, Madrid.
- DANELIUS, E., STEINITZ, H., 1967, The Fishes and other Aquatic Animals on the Punt-Reliefs at Deir El-Bahri, *The Journal of Egyptian Archeology*, Vol. 53, 21.
- DE RACHEWILTZ, B., 1966, *Forma y color: El Valle de los Reyes*, Granada, Albaicín/Sadea Editores.
- DESROCHES NOBLECOURT, Ch., 2008, *Hatshepsut, la reina misteriosa*, Edhasa, Barcelona.
- DESROCHES NOBLECOURT, Ch., 2006, *La herència del Antiguo Egipto*, Edhasa, Barcelona.
- DESROCHES NOBLECOURT, Ch., 1967, *El arte egipcio*, Plaza y Janes S. A., Barcelona.
- GIL, SÁNCHEZ, A., 2016, *Breve aproximación a la Enfermedad y a la Práctica Médica en el Antiguo Egipto*, Societat Catalana d'Egiptologia, Barcelona.
- GRIMAL, N., 2011, *Historia del Antiguo Egipto*, 3ª edició (traducció de García Fernández-Albalat, B.; López Barja de Quiroga, P.), Akal, Madrid.
- LURKER, M., 2008, *Diccionario de dioses y símbolos del Egipto Antiguo*, Segona edició, Indigo, Barcelona.
- MANNICHE, L., 1994, *L'Art Égyptien*, París, Flammarion.
- MEEKS, D., 2002, *Coptos et les chemins de Pount*, Topoi, Londres.
- NAVILLE, E., 1894, *The Temple of Deir el Bahari: Its Plan, its founders, and its first explorers*, Order of the Commitee, Londres.
- PADRÓ, J., 2008, *Historia del Egipto Faraónico*, Alianza Editorial, Madrid.
- PADRÓ I PARCERISA, J., 2006, *Gramàtica de l'egipci clàssic*, Societat Catalana d'Egiptologia, Barcelona.

- PADRÓ, J., PIEDRAFITA, C., 1992, La Transcripció catalana dels noms propis egipcis, *Nilus* 1, 4-11.
- ROBINS, G., 1993, *Women in Ancient Egypt*, British Museum Press, Londres.
- ROBINS, G., 1999, The Name of Hatshepsut as King, *The Journal of Egyptian Archaeology* 85, 103-112.
- ROEHRIG, C. H.; DREYFUS, R.; KELLER, C., 2005, *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*, The Metropolitan Museum of Art, New York.
- RUBIO, CAMPOS, J., 2009, *Thutmosis III, el faraón que creó el Imperio Egipcio*, Alderabán, Cuenca.
- SÁNCHEZ RODRÍGUEZ, Á., 2008, *Diccionario Jeroglíficos Egipcios*, Alderabán, Cuenca.
- SERVAJEAN, F., 2016, Les dimensions des navires d'Hatchepsout et autres remarques sur la navigation en mer Rouge, *ENiM* 9, 179-226.
- SETHE, K., 1906, *Urkunden der 18. Dynastie, Historisch-biographische Urkunden*, Leipzig, Berlin.
- SILIOTTI, A., 1997, *El Valle de los Reyes y los templos y necrópolis de Tebas*, Edició Martínez Roca, S.A, Barcelona.
- TALLET, P., 2013, Deux notes sur les expéditions au pays de Pount à la lumière de nouvelles données archéologiques, *Revue d'Égyptologie* 64, 189-209.
- VANDERSLEYEN, Cl., 2008, *Le delta et la vallée du Nil. Le sens de Ouadj our (w3ḏ wr)*, Éditions Safran, Bruxelles.
- VANDERSLEYEN, Cl., 1999, *Ouadj our (w3ḏ wr). Un autre aspect de la vallée du Nil*, Éditions Safran, Bruxelles.
- VOGT, B.; SEDOV, A., 1997, *La culture de Sabr, sur la côte yéménite*, Paris.
- WEEKS, K. R., 2001, *El Valle de los Reyes, Las tumbas y los templos funerarios de Tebas*, Circulo de Lectores, S.A. Barcelona.

Webgrafia

Amigos de la Egiptología, *Una pequeña muela desvela la identidad de la reina Hatshepsut* [en línia], <http://egiptologia.com/una-pequena-muela-desvela-la-identidad-de-la-reina-hatshepsut/>, Consultat el 25.04.2017.

Arquehistoria, *La momia de la reina Hatshepsut sale a la luz gracias a una muela* [en línia], <http://arquehistoria.com/historias-la-momia-de-la-reina-hatshepsut-sale-la-luz-gracias-una-muela-28>, Consultat el 28.04.2017.

Arte_Historia_Egipto, 2017, *Capilla Roja de Hatshepsut* [en línia], <http://artehistoriaegipto.blogspot.com.es/2017/02/capilla-roja-de-hatshepsut.html>, Consultat el 15.03.2017.

Bajo las arenas de Kemet, *Djeser-Djeseru, el Templo de Hatshepsut en Deir el-Bahari* [en línia], <https://bajolasarenasdekemet.wordpress.com/2016/11/23/djeser-djeseru-el-templo-de-hatshepsut/>, Consultat el 26.03.2017.

Brooklyn Museum, *Collection* [en línia], <https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/collections>, Consultat el 23.03.2017.

Centro Studi Archeologia Africana, 2015, *Sui graffiti erotici di Deir el-Bahari* [en línia], <http://www.csaamilano.it/2015/11/23/sui-graffiti-erotici-di-deir-el-bahari/>, Consultat el 16.05.2017.

Coses Meves, *El paper de la dona en l'Antic Egipte* [en línia], <http://jaumeitorrellesdefoix.blogspot.com.es/2011/04/el-paper-de-la-dona-en-lantic-egipte.html>, Consultat el 27.12.2016.

DONAIRE, P., 2011, *El oscuro y letal secreto del frasco de la reina Hatshepsu* [en línia], Bitnavegantes, <http://bitnavegante.blogspot.com.es/2011/08/el-oscuro-y-letal-secreto-de-frasco-de.html?m=1>, Consultat el 28.04.2017.

EcuRed, 2017, *Titulatura real (Antiguo Egipto)* [en línia], [https://www.ecured.cu/Titulatura_real_\(Antiguo_Egipto\)](https://www.ecured.cu/Titulatura_real_(Antiguo_Egipto)), Consultat el 28.03.2017.

EFE, 2007, *Identifican la momia de la faraona Hatshepsut por una muela* [en línia], 20 minutos, <http://www.20minutos.es/noticia/252761/0/momia/identificada/muela/>, Consultat el 28.04.2017.

Egypte Eternelle, *Deir el Bahari: Le temple d'Hatchepsout* [en línia], http://egypte-eternele.org/index.php?option=com_content&view=article&id=167, Consultat el 28.03.2017.

El arte egipcio, Fundamentos de su arte, *Rostro de Hatshepsut* [en línia], http://cmapspublic2.ihmc.us/rid=1192405658803_569685938_19469/Historia, Consultat el 28.03.2017: 28.

Eternal Egypt, *Queen Hatshepsut* [en línia], http://www.eternegypt.org/EternalEgyptWebsiteWeb/HomeServlet?ee_website_action_key=action.display.element&story_id=&module_id=&element_id=70540&language_id=1&text=text, Consultat el 25.02.2017.

HAWASS, Z., 2007, *The Search for Hatshepsut and the Discovery of her Mummy* [en línia], http://www.guardians.net/hawass/hatshepsut/search_for_hatshepsut.htm, Consultat el 15.05.2017.

La Tierra de los Faraones, *El Templo de Hatshepsut* [en línia], http://egiptologia.org/?page_id=1419, Consultat el 26.03.2017.

Línea Serpentinata, *Hatshepsut, la reina que fue rey* [en línia], <http://lineaserpentinata.blogspot.com.es/2008/10/hatshepsut-la-reina-que-fue-rey.html>, Consultat el 01.04.2017.

Museum of Fine Arts Boston, *Collection* [en línia], <http://www.mfa.org/collections>, Consultat el 25.03.2017.

PRAGLIOLA, D., 2016, *El puerto egipcio de Mersa/Wadi Gawasis: Actividades náuticas en el Mar Rojo en el Imperio Medio* [en línia], Epineion: Arqueología de los puertos, <https://epineion.wordpress.com/2015/12/13/el-puerto-egipcio-de-mersawadi-gawasis-actividades-nauticas-en-el-mar-rojo-en-el-imperio-medio/>, Consultat el 1.05.2017.

Proyecto Djehuty, *La reina Hatshepsut* [en línia], http://www.excavacionegipto.com/las_tumbas/contexto_historico.php?index=hatshepsut, Consultat el 25.04.2017.

Royal Ontario Museum, *Collections & Research* [en línia], <http://www.rom.on.ca/en/collections-research>, Consultat el 15.03.2017.

St. Louis Community College, 2011, *Deir el-Bahari* [en línia], <http://users.stlcc.edu/mfuller/deiralBahari.html>, Consultat el 14.03.2017.

Staatliche Museen zu Berlin, *Würfelfigur des Senenmut mit der Tochter der Königin Hatshepsut Nefrura* [en línia], <http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=607065&viewType=detailView>, Consultat el 04.04.2017.

Tendencias21, MARTÍN VALENTÍN, F. J., BEDMAN, T., 2007, *El proyecto Sen-en-mut (TT 353), Misión arqueológica española en Deir el Bahari* [en línia], http://www.tendencias21.net/egipto/EL-PROYECTO-SEN-EN-MUT-TT-353-MISION-ARQUEOLOGICA-ESPANOLA-EN-DEIR-EL-BAHARI_a32.html, Consultat el 5.05.2017.

The British Museum, *Collection online* [en línia], http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/search.aspx, Consultat el 12.03.2017.

The Cleveland Museum of Art, *Egyptian and Ancient Near Eastern Art* [en línia], <http://www.clevelandart.org/art/departments/egyptian-and-ancient-near-eastern-art>, Consultat el 13.03.2017.

THE MET, *Collection* [en línia], <http://www.metmuseum.org/art/collection>, Consultat el 7.03.2017.

THE MET, *Survival* [en línia], <http://www.metmuseum.org/connections/survival>, Consultat el 28.03.2017.

Theban Mapping Project, 2012, *Launch ATLAS* [en línia], <http://www.thebanmappingproject.com>, Consultat el 23.04.2017.

TYLER, S., *Hatshepsut Project* [en línia], <http://styler78hatshepsutproject.blogspot.com.es>, Consultat el 10.03.2017.

Ushebtis Egipcios, *Tocados y coronas* [en línia], <http://www.ushebtisegipcios.es/tocados-y-coronas>, Consultat el 23.03.2017.

Ushebtis Egipcios, *Ushebtis DB320* [en línia], <http://www.ushebtisegipcios.es/ushebtis-db320>, Consultat el 15.05.2017.

Universität Bonn, 2011, *Deadly medication?* [en línia], <https://www.uni-bonn.de/Press-releases/deadly-medication>, Consultat el 30.02.2017.

World Museum, *At Collections at World Museum* [en línia], <http://www.liverpoolmuseums.org.uk/wml/collections/index.aspx>, Consultat el 17.03.2017.

www.egiptoantiguo.org, *Noticias sobre egiptologia* [en línia], <http://www.egiptoantiguo.org/foro/viewtopic.php?p=31961&sid=7ae92a7b16d8b6048a4285efdcc8196d>, Consultat el 29.04.2017.

Documentals

HAWASS, Z., 2007, *El Misterio de la Reina Perdida de Egipto*, Discovery Max, <https://www.youtube.com/watch?v=e-7wOSMM7Iw>, Consultat el 25.05.2017.